

A holokauszt utolsó felvonása a Józsefvárosban

A magyarországi holokauszt és a magyar holokauszt ugyanannak a népiértésnek az első és második fázisa volt, mégis indokolt különbséget tenni közöttük. A két tömeggyilkosság eltért egymástól, annak ellenére, hogy mindkettőre 1944–45-ben, a második világháború utolsó évében került sor, a németek által megszállt Európában, és a zsidók elpusztításának bizonyos körülményeit tekintve sok volt a hasonlóság.

I. A magyarországi holokauszt időszaka 1944. március 19-étől, Magyarország német megszállásától 1944. július 10-ig terjedt, amikor a Rákócscsabáról indított utolsó vonatszerelvény, 1230 zsidóval, Kassánál átlépte a határt, Auschwitz úti céllal. Erre a deportálásra a Sztójay-kormány, és azon belül a Jaross Andor vezette belügyminisztérium, valamint a teljes magyar közigazgatás közreműködésével került sor az egész ország területén, a főváros kivételével. A műveletet a Birodalmi Biztonsági Főhivatal (RSHA) zsidóügyi osztályának vezetője, Adolf Eichmann SS Obersturmführer és kommandója irányította. A népiértést senki és semmi nem zavarta meg, a lakosság nem tanúsított ellenállást, a külföld közönyösen szemlélte a tragédiát. A magyarországi holokauszt áldozata a vidéki zsidóság volt, a gyilkolást fizikai értelemben a németek, az SS hóhérai végezték.

Érdemes azonban hangsúlyozni, hogy a Sztójay-kormány számos intézkedése Budapestre is kiterjedt (a zsidók teljes jogfosztása, a sárga csillag kötelező viselése, illetve az ún. „csillagos házakba” való kényszerű összeköltöztetés). A magyarországi holokauszt során tömegesen deportálták a nőket, gyermekeket és idős embereket, ugyanakkor a katonaköteles férfiak egy része, akik ekkor munkaszolgálatot teljesítettek, még életben maradt. A népiértés ezen szakaszának emblemikus helyszínei a pályaudvarok voltak a nagyobb vidéki városokban, ahol átmenetileg gettókat állítottak fel (Munkács, Mátészalka, Miskolc, Szolnok, Debrecen, Szeged, Pécs, Kaposvár, Zalaegerszeg, Tapolca, Győr, Sopron stb.) A gyermekáldozatok elsősorban a magyarországi holokauszthoz köthetők, ugyanis, mint ismeretes, bizonyos kor alatt a deportált gyermekeket azonnal a gázba küldték. A munkavégzésre alkalmasnak talált, a németek által megszállt területre deportált magyar zsidók többsége is meghalt. Csak egy elenyésző kisebbség élte túl a koncentrációs táborokat, és érte meg a felszabadulást. Ez a folyamat 1945 májusáig, a háború végéig elhúzódott.

II. A magyar holokauszt, a „második fázis” 1944. október 15-ével, Szálasi Ferenc hatalomátvételével kezdődött. Áldozatainak többsége a munkaszolgálatosok közül került ki, de érintette a budapesti zsidóházakba költöztetett, majd a gettóban összezsúfolt nőket, gyerekeket és öregeket is. Ellentétben a kelet-európai népiértő tapasztalatok alapján, német precizitással szervezett népiértással, a magyar holokauszt szervezetlen, brutális és sok tekintetben rögtönzött volt. Bár Adolf Eichmann október 18-án Budapestre érkezett, és csak közvetlenül a szovjet csapatok Budapest körüli ostromgyűrűjének bezárulása előtt távozott, nem ő irányította az eseményeket. Ebben a népiértásban az SS, illetve a Sondereinsatzkommando csak „mellékszereplő” volt. A fővárosi zsidókat magyarok hurcolták el „a csillagos házakból”, és magyarok is végeztek velük. (A hitközségi vezetők, akiket Eichmann 1944 tavaszán együttműködésre kényszerített, Stern Samuval az élen, Szálasi Ferenc államcsínye után elrejtőztek.) A nyilasok a munkaszolgálatosokat megté-

vesztéssel és kényszerrel deportálták Budapestről. Maga Eichmann legfőbb szemléelője volt a nyilas kormányzat által elrendelt terrornak, bár nem lehet kizárni, hogy rövid időre ő is feltűnt a Józsefvárosi pályaudvaron.

A Józsefvárosi pályaudvarról történő deportálás, majd a nyugati határra szállított zsidó munkaszolgálatosok legyilkolása egyfajta „háziagos népirtás” volt, még akkor is, ha a zűrzavaros, háborús viszonyok között valószínűleg Eichmann bécsi munkatársai gondoskodtak a zsidók elszállításához szükséges vasúti szerelvényekről. Az áldozatok részben az alutápláltság, a hideg és a kimerültség következtében haltak meg, részben pedig azért, mert a sorkatonákból álló keret, illetve a helybeli lakosság soraiból toborzott öök agyonverték, illetve agyonlőtték őket Sopron, Kőszeg, Balf, Nagycenk, Fertőrákos térségében. (Kőszegen a nyilasok még gázkamrát is létesítettek, melynek határfoka érthető módon meg sem közelítette az auschwitziakét.) Megjegyzendő, hogy a polgári lakosság nemcsak Magyarországon vett részt a zsidók legyilkolásában: ugyanez, vagy hasonló történt a balti országokban, Lengyelországban, Ukrajnában, Romániában, Horvátországban, a háború elején, 1941-ben. Hazai sajátosság viszont, hogy erre nálunk a világháború utolsó évében került sor, amikor már minden józanul gondolkodó ember számára nyilvánvaló volt, hogy a hitleri Németország katonailag alulmarad a szövetségesekkel szemben. Az antiszemita bünbakképzés és a cinikus politikai uszítás felszínre hozta és tettekre váltotta a legdurvább és legpusztítóbb emberi ösztönöket, még a nyilvánvaló összeomlás küszöbén is. A deportálás végkifejletét, vagyis azt, ami 1944 decembere és 1945. március vége között a munkaszolgálatosokkal történt Magyarország nyugati határán, majd később Burgenlandban (pl. Rohoncon), feltétlenül be kell mutatnia a Józsefvárosi pályaudvaron rendezett kiállításnak.¹

Megkésettsége mellett a magyar holokauszt másik jellegzetessége volt, hogy legalábbis Budapesten, már mutatkozott ellenállás, és számos esetben kifejezésre jutott a többségi lakosság együttérzése. A fővárosiak több tízezer zsidót bujtattak el, és végre a külföld is megmozdult: a svájci, illetve az angolszász sajtóban cikkek jelentek meg az eseményekről, és a semleges országok követségei folyamatosan tiltakoztak. Az amerikai támogatással működő svéd diplomata, Raoul Wallenberg, ahol csak lehetett, akadályozta a népiirtást, próbált segíteni az üldözötteknek a Józsefvárosi pályaudvaron is. Ez volt a magyar holokauszt emblematisz helyszíne, ahol a deportáltak jelentős részét bevagonírozták és a halálba küldték. A többi áldozat, amennyiben túlélte a hetekig tartó menetelést, gyalog érkezett a „birodalmi védvonal” építkezéséhez, Borból, Budapestről és Észak-Magyarországról. Az áldozatok 1945 februárjától kezdve összekeveredtek, ugyanis a *Süüdostwall* építésének túlélőit végül Mauthausenbe, és más koncentrációs táborokba deportálták, ahol találkozhattak azokkal, akik már 1944 júliusában léptek be a német KZ-birodalomba.

A helyszín: a MÁV első pesti pályaudvara a Józsefvárosban

Az 1867-es kiegyezés előtt Pesten és Budán mindössze három, kisebb vasútállomás működött, két társaság kezelésében. A pesti indóházat, mely a mai Nyugati pályaudvar helyén állt, a Magyar Középponti Vasúttársaság építtette, 1846-ban. A vasút, az indóházzal együtt az Osztrák Államvasúti Társaság tulajdonába került át, ugyanúgy, mint Kőbánya alsó állomás.

A budai indóházat, a mai Déli pályaudvar elődjét, a pest-kanizsai vonal megnyitásakor a Déli Vasút nyitotta meg.

A Salgótarjától Pestig és Losoncon át Besztercebányáig vezető Északi Vasút létesítésére 1862-ben kért engedélyt egy hazai és külföldi arisztokratákból álló társaság, melynek tag-

jai között voltak herceg Coburg-Gotha Ágost, gróf Forgách Antal és József, gróf Czebirán Ferenc, báró Podmanitzky Ármin és Gyürki Pál örökösei. A társaság megkapta az osztrák kereskedelmi és népgazdasági miniszter engedélyét, amit Ferenc József kegyeskedett jóváhagyni. A Társaság ezek után vette fel a „cs. k. szab. Pest-Losoncz-Beszterce-bányai vasút és Szent István köszénbánya – Társulat” nevet. Röviden csak „Losonci vasútként” emlegették. 1866-ban az építkezés hitelezői csődöt jelentettek. De a magyar kormány vállalta, hogy kifizeti a követeléseiket, továbbá hitelt nyújt a hiányzó felépítményi anyagok beszerzésére és elfogadja a társaság újonnan kibocsátott elsőbbségi kötvényeit, 7,2 millió forint erejéig. A társaság felvette a „Magyar Északi Vasút” nevet, és az építkezés folytatódott. Ekkor „a régi józsefvárosi temetőt kiürítették, a neves halottakat és a negyvennyolcas honvédeket exhumálták, és a Kerepesi temetőbe helyezték át. A temető helyén, a mai Fiumei út, Kőbányai út és Könyves Kálmán körút közötti területen felépítették a pályaudvar.”²²

A vonalat 1867. április 2-án adták át a pesti–hatvani, majd május 19-én a hatvan–salgótarjáni szakasszal együtt. Miután ezután az Északi Vasút is csődbe jutott, viszont az államnak szüksége volt rá, az állam a megváltás mellett döntött. Az Északi Vasút 1868. július elsejével a kincstár tulajdonába ment át, majd 1869. október 31-gyel, több társaság egyesítésével létrejött a Magyar Királyi Államvasutak. A MÁV pedig folytatta a megkezdett építkezéseket. 1871-ben a vonal eljutott Losoncig, és egy évvel később megnyílt a ruttkai vonalszakasz is.

1863-ban vetődött fel először, hogy az Északi Vasútnak „fejállomást” építsenek. Az első tudósítás szerint, mely a *Pesti Napló* 1863. augusztus 26-i számában jelent meg, a vasúttársaság nagyszabású városrendezési terv keretében kívánt építkezni, és a szükséges telek megszerzéséhez a főváros hathatós segítségét remélte. „A pest-losonci vaspálya a régi temető helyén szándékozik indóházat építeni. Megvalljuk, hogy e tervezett helykijelölés a legszerencsésebb, mert ez által oly városrész díszítettik s emeltetik anyagilag, melyet a sors mostohasága ez idáig a legelhanyagoltabb állapotban hagyott. A pest-losonci társulat Pest határában 180 hold földet szándékozik az indóház és egyéb felszerelésekre kisajátítani Pest városától és pedig a város oly határának részeiben, hol a futóhomok uralkodik szerteszét...”

...Ezen kopár, terméketlen futóhomoktól előzőnlött földdarabon akar a pest-losonci társulat indóházat építeni éspedig oly kikötéssel, hogy a szomszédos Dunaparton az indóházi helyiségeknek megfelelően 300 folyó öl hosszában partszabályozást veend folyamatban, s mostani szemétdombokat a legszebb quai (rakpart) fogja elővárazsolni...”²³

A bécsi *Central Blatt* is tudósított az előmunkálatokról, valamivel korábban, 1863 májusában. „...A Pest-Losoncz-Besztercebánya-i vasúttársaság már beadta a megkeresését a pesti előjáróságra, mely a város területén a vasút részére szükséges területet, beleértve a pályaudvarokét is, 182 holdat, viszonylagosan olcsó áron átengedi és érte részvényt átvesz. A pályaudvar a város déli peremén a történelemből ismert Rákosmezőn terül el és annak ékessége lesz, éppúgy, mint... a nagyon elhanyagolt Dunapart, amelyet több, mint 100 öl hosszán rakpart kiépítésével meg kell erősíteni...”²⁴

1865-ben a vasút igazgatóság már lemondott a Dunához építendő szárnyvonal tervéről, amely rendkívül nagy költséggel járt volna. Az 1865. február elsejei közgyűlés jegyzőkönyvéből ugyanakkor kiderül, hogy az év elején már megkezdtek a vaspálya fektetését a pályaudvarnál, valamint a két „fordító” csiga és a széncsúszda építését. A műszaki munkákat Neiser Ferenc vasútépítő mérnök irányította, az ács- és asztalosmunkákat Neuschloss Károly és fiai végezték. A pályaeépítés vezetője J. Schubert volt.

A Józsefvárosi pályaudvar (Losoncz-i Indóház) épületének első alaprajza 1864-ből való. Rajta fontos, korabeli személyiségek kézjegyei: a helytartó Tanács, a Postaigazgatóság,

a pénzügyi hatóság, az Osztrák Államvasút társaság tisztségviselői, valamint az Északi Vasút vezetősége részéről Havas Ferenc (a vasút későbbi kormánybiztosa) és Breillich János. Ezen a terven még földszintes épület látható: jobbra az első, a második- és a harmadosztályú várótermek, bal oldalon a rendőrség, a posta és a pénzügyőrség helységei. A terven szerepeltek üzemi épületek is: 16 mozdony kiszolgálásra alkalmas fűtőház, vízház, őrház, kocsiműhely és anyagraktár. Az épületet az Északi Vasút pest–hatvani szakaszával egyidejűleg adták át a rendeltetésének, 1867. március 30-án. Erről a korabeli sajtó is beszámolt: „Az északi vaspályán a szabályszerű technikai próbamenet Rinner bécsi vasúti felügyelő, Ribáry Sándor volt helytartó tanácsi titkár és Lechner Gyula orsz. építészeti mérnök részvétele mellett tegnap ment végbe. A próbamenet szerencsésen sikerült és ennek folytán az északi pálya Pesttől Salgó-Tarjánig át van adva a forgalomnak.”⁵

„A vasúti forgalom megindulásával szükségessé vált a hozzá vezető utakon a közlekedés fejlesztése is. 1868-ban a Pest Közúti Vaspálya Társaság megindította a mai Madách térről induló lóvasútját, amely a Kerepesi útról fordult a temető, majd Köztemető (Fiumei) útra és a Losonczy Indóházig, illetve a Kispiac (Orczy) térig közlekedett. Később ezt a vonalat Kőbányaig meghosszabbították. 1869-ben megépült a Széna tér és a Ludoviceum között az Üllői úton közlekedő lóvasút pályája, de még ebben az évben meghosszabbították az útvonalat a Ludoviceum és a Losonczy Indóház között, így több irányból is meg lehetett közelíteni a pályaudvart. A Losonczy Indóház tizenhét éven keresztül bonyolította le a MÁV Pestre irányuló személy- és teherforgalmának zömét.”⁶

Az Északi Vasút pesti pályaudvarát a magyar irodalom jelesei közül Jókai Mór örökítette meg Gazdag szegények című, 1890-ben kiadott regényében, melynek főhőse vasutas, Kapor Ádám kiöregedett váltóőr. Érdemes idézni a téli Józsefvárosi pályaudvar leírását: „...egy kicsiny, ínséges pályaházacska fogadta a felső Magyarországról érkező utasokat, akik onnan aztán a város leghosszabb, legszűkebb és legdöcögösebb Stáció utcáján keresztül, omnibuszháton mentek tovább a vendégfogadókkal ellátott zónába... A napos tiszt benn ül a szobában, az a távirógépnél van elfoglalva. Ilyen kritikus időben az állomások folyvást korrespondeálnak... Nem is tréfa dolog, negyvennyolc óráig egyhuzamban ott ülni abban a kis butikban, lesni a vonatot, jó vágányba igazítani a váltót... A kapus a csengettyűhöz ment s megadta a jelét a vonat érkezéséről. A kolomphangra előjött az egyenruhás hivatalnok, meg egy pár teherhordó birkabőr süvegben, ködmönben, bagaria csizmában. A vonat itt prüszkolt, dörömbölt már a város alatt, valami karistoló hangot is vegyítve a zaj közé, ami szokatlan volt. Ez a hókének a harsogása, amit maga előtt tol a mozdony... A vonat áll a mozdonyon kívül egy szeneskocsiból, azután jön a postakocsi, ahhoz van kötve egy katonaszállító kocsi, mely tömve van munkásokkal, arra következik egy sárgára és zöldre festett waggon, I. és II. osztályú szakaszokkal, leghátul egy kakaószínű III. osztályú, a bagázsias szekereket úgy látszik, elhagyták valahol.”

A pályaudvar átadása után nem sokkal nyilvánvalóvá vált, hogy nem felel meg a gyorsan fejlődő főváros igényeinek. Ezért már 1872-ben Tisza Lajos javaslatot tett a képviselőházban a „m. kir. államvasút pesti indóházának kizárólag áru-pályaudvarra leendő átalakítására”, és egy „külön személyfelvételi pályaudvar” építésére. Utóbbi, a MÁV Központi pályaudvara, a Keleti pályaudvar csak 1884-ben készült el, de a menetrendben már 1883-ban feltűnik a Budapest-Józsefváros elnevezés. Ezt megelőzően előbb a hetvenes évek elején, majd 1878-ban alaposan kibővítették, emeletessé alakították az egykori indóházat, térfelügyelőségi épületet is emeltek. Az első állomásfőnök Kelenffy Károly volt, akit még az Északi Vasút igazgatóság nevezett ki ide.

A Keleti pályaudvar megnyitásával lezárult a Józsefvárosi pályaudvar történetének első szakasza. 1885-től már csak a teherforgalmat szolgálta. Számos helyiség feleslegessé vált:

átalakították az addig üzemelő várótermeket, megszüntették a királyi várót, a személypénztárakat. A személyforgalom hiánya érződött a központi épületen, állaga leromlott, az egész állomás elhanyagolttá vált.

1914 augusztusától azután a Józsefvárosi pályaudvar átmenetileg a figyelem középpontjába került. „Mozgósítási pályaudvarrá” vált, innen indultak a frontra a teher szerelvények, kiképzett katonákkal. Az itteni vasutasok lelkiismeretesen végezték a munkájukat, teljesítették hazafias kötelességüket. Kérdemelték az uralkodó, ő császári és apostoli királyi Felsége elismerését, melyet a császári és királyi hadügyminiszternek fejezett ki.

„A mozgósítás és a hadi felvonulások a katonai vasúti hatóságok és a közlekedési intézetek végrehajtó közegeivel szemben a legfelsőbb hivatalnoktól kezdve az utolsó vasúti munkásig úgy a hűséges kötelességteljesítés, mint az önálló cselekvés és tetterő a legmesszebbmenő követelményeket támasztották, melyeknek mindannyian kifogástalanul megfelelték.

A háború tartalma alatt is a monarchia összes vasúti és hajózási vállalatai erejüknek teljes megfeszítését igénylő fokozott tevékenységet fejtettek ki; a vasúti alkalmazottak és a hajók személyzete ellenséges tűzben ismételten bátorságot és hidegvérűséget tanúsítottak.

Ezt örömmel ismerem el és mindazoknak, kik a vasutasoknak és hajózási vállalatoknak fényes teljesítményei közül érdemeket szereztek, Köszönetemet és legfelső Megelégedésemet fejezem ki.

Megbízom Önt, hogy ezen Elismerésemnek közhírré tétele iránt intézkedjék.

Kelt Bécsben, 1915. évi január hó 12-én.

Ferencz József s.k.”

1935. szeptember 15-én érdekes hír jelent meg a *Pénzügyi Kurir* című szaklapban. Arról szólt, hogy a MÁV igazgatósága renováltatni akarja Budapest legrégebbi és egyben elsőnek átadott pályaudvarát, a Budapest-Józsefváros teherpályaudvart. „A Keleti pályaudvar életrehívása óta ez a pályaudvar csak gyors áru és teherforgalmat bonyolít le. Minthogy épületei és technikai berendezései időközben teljesen elavultak, a MÁV igazgatósága most úgy határozott, hogy a jövő év május elejéig korszerűvé fejleszti azokat. Új bejáratok, váró helyiségek épülnek, s az ódon emelődarukat, mérlegeket, fordító korongokat, stb. újakra cserélik ki.” A hírben foglaltak megfelelték a valóságnak: 1936. május 15-én a pályaudvar életének újabb fejezete kezdődött, ismételten megnyitotta kapuit a személyforgalom számára. Ugyanakkor továbbra is ellátta kocsirakományú- és darabáru küldemények fel- és leadását, továbbá kiszolgált a három iparvágányát: a Ganz-Mávagot, a Ruggyantagyár Rt.-t és az Északi Járműjavítót, mely utóbbival rendszeres vasútüzemi kapcsolata is volt. Azután, hogy 1941 júniusának végén Magyarország belépett a második világháborúba a Harmadik Birodalom szövetségeseiként, 1942 nyarától kezdve innen is indultak a katonákkal teli szerelvények a keleti frontra, úgy, mint az első világháborúban.

1944 szeptemberétől kezdve a Józsefvárosi pályaudvar jelentős szerepet játszott az ország kiürítésében, a nyugatra menekített javak, ipari berendezések stb., majd a lakosság Németországba szállításában. Abban, hogy november 20-a és december 6-a között innen hajtották végre a deportálásokat, a kedvező elhelyezkedés mellett valószínűleg szerepet játszott a mozgósítás és kiürítés során felhalmozódott gyakorlati tapasztalat. Érdemes idézni a pályaudvar monográfiáját, Koltai Györgynét, aki kizárólag vasút-üzemelési szempontból írja le ezt az időszakot: „A nyugatra induló szerelvények a kereskedelmi-üzemviteli szolgál-

latra kedvezőtlen hatást gyakoroltak: a személyforgalom szinte teljesen megszűnt, és erősen megcsappant az állomás teher- és darabárú forgalma is. Az állomás dolgozói létszáma 300-360 fő körül mozgott, a nyugatra történő menekülés miatt a fluktuáció igen nagy volt.”⁸

Az első légitámadás 1944. június 27-én érte a Józsefvárosi pályaudvart: amerikai repülők támadták, a Keleti pályaudvarral együtt. Hornung Géza, aki ekkor ott vonalkezelő pályafenntartási tiszt volt, így emlékezett vissza erre a bombázásra: „Jó információjuk volt a repülőknél, mert pár órával korábban érkezett Józsefvárosba egy csendőr ezred. Az állomás területén két szerelvény volt aknákkal rakva. A csendőrök aknásításra indultak és az aknák Józsefvárosban robbantak. Egy-két bomba robbanása indította be az aknák robbanását. Rettenetes robbanássor zajlott le fél óra alatt, pokoli zajjal. A vágányhálózatban nem sok kár esett, néhány sintörés volt, inkább épületkárok keletkeztek. A kocsikat szétvetették a robbanások. Volt több sérült, néhány halálos áldozat, de nem volt túl nagy méretű a pusztulás.”⁹

Másként számol be ugyanerről a légitámadásról, mely nemcsak a Józsefvárosi pályaudvart, hanem a környékét is érte, a Magyar Királyi Csendőrség és a M. kir. Országos Légvédelmi Központ (Sziklaközpont, Budapest) érkezett jelentés. „Budapesten a Teleki térre több fel nem robbant bomba hullott. 3 felrobbant bomba az ott tartózkodók közül kb. 30 embert megölt. Kálvária tér 10. és 11. szám alatt házak telitalálatot kaptak. A Kőbányai úton lévő MÁVAG-gyár pusztító szőnyegbombázást kapott, sok halálos áldozat van. A Józsefvárosi teherpályaudvar szőnyegbombázást kapott. Az éppen beérkező és kirakás alatt álló galántai csendőrzászlóalj telitalálatot kapott. A zászlóalj felszerelésében, fegyverzetében és lőszer készletében károk keletkeztek. 2 csendőregyén meghalt, 4 megsebesült. A Ganz és társai gyár szőnyegbombázást kapott. Sok a halott. Számuk ismeretlen.” Ugyanekkor érte kb. 18 rombolóbomba a Keleti pályaudvart is, ahol az érkezési csarnok teteje beomlott.¹⁰

Ennél is pusztítóbb volt a Budapest vasúti hálózatát és pályaudvarait ért 1944. szeptember 17-i, 18-i és 20-i, több hullámban végrehajtott szőnyegbombázás, mely azután október 26-án, november 3-án, 15-én és 16-án is megismétlődött. Ekkor támadások érték a Ferencvárosi és a Józsefvárosi teherpályaudvart is, ahogy Rákost és Rákosrendezőt is. A vonatforgalom már szeptember 6-ától akadozott, amikor „a déli összekötő vasúti híd pesti részére 5 bomba esett, és 3 hídmező súlyosan megrongálódott”.

A szeptember 17-i amerikai szőnyegbombázás végigsöpörte Józsefvárost, a személypályaudvartól kezdve, az állomás hosszában, a forgalmi irodáig. A vágányhálózat, a váltók, az őrhelyek 50-60 százalékban megsemmisültek, illetve erősen megrongálódtak. A felvételi épület első emeletét egy légi akna teljesen elvitte. Ez, a jelenlegi állomásfőnöki épület a helyreállítás után is csak földszintes maradt. Az I. számú raktár irodái, valamint az irodák folytatását képező raktár kiegészítője beomlott és csak az üszkös falak maradtak. A III. számú raktárból még falak sem maradtak meg, földig bombázták. A raktár nyitott rámpája is leszakadt, maga alá temetve az alatta megbúvó vasutasokat. (A személyek azonosítása csak 1946-ban történt meg, a romeltakarítás során.) A légitámadás megrongálta az állomás elektromos hálózatát és vízvezeték-rendszerét is. Ennek tragikus következménye volt. A II. számú raktár és a rendészeti irodák közötti beton-bunkerbe menekült vasúti dolgozók a légitámadást átvészelték az óvóhelyen, ám azt a kijárat ajtója zúduló törmelék miatt elhagyni nem tudták. Így a sérült vízvezetékbe beáramló víz teljesen elárasztotta a bunkert és a bennrekedtek mind megfulladtak.

Az állomásból az I. számú raktár végében üzemelő „farktár”, a később lebontott II. számú raktár végén álló sóraktár és a forgalmi iroda maradt meg, a felette lévő irányítótoronnyal. A bombázás következően az állomást úgy-ahogy helyreállították. 1944 novem-

berében, decemberében már csak csökkentett teljesítménnyel működött. Mivel ekkor már küszöbön állt Budapest ostroma, a vágányokat szabaddá tették, de az épületek romjait csak 1945 tavaszán takarították el.¹¹

Érdekes adalék a Józsefvárosi pályaudvar történetéhez dr. Zimándi Ervin beszámolója, akit a németek 1944. december 6-án neveztek ki a pályaudvar magyar katonai parancsnokának. Az volt a megbízása, hogy amikor közelednek az oroszok, robbantsa fel, tegye használhatatlanná a vasúti berendezéseket. Zimándit a Yad Vashem emlékéremmel tüntette ki zsidómentéséért, a neve szerepel a Páva utcai HTDK archívumában.

Embermentő neve	Mentett neve	Embermentő foglalkozása	Yad Vashem kitüntetés éve
Zimándi Ervin	Adams Endre, Adams Endréné (Franciska), Domokos István, Hevesi István, Komjáth István	légvédelmi alakulat parancsnokhelyettes	1994

Részlet az 1994-ben Zimándi Ervinnél szóló cikkből, illetve a vele készített interjúból: „A front a főváros peremén húzódott, megkezdődött Budapest harapófogóba zárása. Visszamehettem az egységemhez, amelyet 1944 mikulás napján vezényeltek a Józsefvárosi pályaudvarra, evakuálás céljából.” Zimándit kinevezték az állomás PUP-jává, azaz pályaudvar-parancsnokává. Miközben sorra hagyták el a leszerelt gyári berendezésekkel megrakott tehervonatok a főváros akkor egyik legnagyobb teherpályaudvarát, Zimándiéknak megparancsolták: aknázzák alá az állomást, úgy, hogy bármelyik pillanatban meg lehessen bénítani, nehogy az ellenség, azaz az oroszok kezére jusson. *„Föl kellett volna robbantanunk a forgalomirányító épületeket, a víztornyot, a jéggyárat, a Keleti előtti százlábú hidat, az összes váltót.”* „Az elaknásításban a németek jártak elől, mi viszont titokban hatástalanítottuk a tölteteket.”

– *Nem félték, hogy rajta vesztenek?*

– Nem. Annál jobban gyűlöltük már a németeket meg a háborújukat, hogy a veszélyen filozofálgattunk volna. Különben is: a németek már húzták kifelé a csíkot, szerettek volna Esztergom/Párkánynál kijutni az ostromgyűrűből.

– *De itt maradtak a nyilasok!*

– Parancsolgattak is egyfolytában, persze csak telefonon, mert nem mertek már kijönni hozzánk, az oroszok az MTK-pálya környékéről lőttek. Mi meg húztuk az időt, ígértük Kovarcz testvérnek [az egykori *Ostenburg-különítményest a nemzet totális harcba állításával bízta meg miniszteri rangban Szálasi – a szerző*], hogy majd robbantunk. Karácsony szenteste 10 órakor hagyta el az utolsó szerelvény a pályaudvart Várpalota úti céllal. A vágányokon legalább 250–300, áruval degeszre töltött vagon várt. Megvédeni nem tudtuk volna, kevesen voltak, és állandóan lőttek bennünket.

– *Hányan voltak?*

– Ötvennégy zsoldkönyves katona, meg a nálunk hamis papírokkal meghúzódozó munkaszolgálatosok, katonaszökevények, politikaiak, menekültek.

– *A vagonok...*

– Kinyitattam őket. A támadások közti csöndben vihette a környékbeli nép az étolajat, lisztet, cukrot, talpbőrt, téli holmit. Zwackék néhány tartálykocsija is ott várakozott, a repeszek kilyuggatták őket. Nagy keletje volt szilveszter táján az itlnak, vödörszám, lavórban hordták, amíg tartott a készlet... Közben egy szerbül tudó katonám átment tár-

gyalni az oroszokhoz, előkészítette a terepet a pályaudvar és környéke átadására. Velem egyvású lityenant volt az oroszok parancsnoka. Átadtuk a fegyvereinket, megmutattuk, hol vannak az egyébként hatástalanított robbanószerkezetek.”¹²

A felfüggesztett népirtás

1944. július 10-én, azután, hogy a szövetségesek normandiai partraszállása után nyilvánvalóvá vált, hogy Németország elveszíti a világháborút, és az Egyesült Államok elnöke, XII. Piusz pápa és a svéd király levelet írt Horthy Miklósnak az üldözött magyarországi zsidók védelmében, a kormányzó engedett néhány családtagja és a józanabb politikusok, így a Gestapo elől bujkáló Bethlen István sürgetésének. Közbenjárásukra élt kormányzói hatalmával és elérte azt, hogy az állami szervek (elsősorban a Jaross Andor vezette Belügyminisztérium és az utasításait követő polgármesteri hivatal) függeszék fel a budapesti zsidók deportálását. De a fővárosi zsidók helyzete ettől nem javult: érvényes volt a Sztójay-kormány összes diszkriminatív jogszabálya, a sárga csillagot továbbra is viselniük kellett. Szintén hatályban maradt Dorogi Farkas Ákos polgármester június 16-i rendelete a „budapesti zsidók összeköltöztetéséről”, melyet a Zsidó Tanácsnak 24-i határidővel kellett végrehajtania. Ez mintegy százhetvenezer emberre vonatkozott, akiknek többsége nő, gyerek és öreg volt. Nem térhettek vissza az otthonaikba. Előbb 2600, majd 1840 budapesti „csillagos” háza zsúfolták össze a zsidókat, és a hatóságok továbbra is „tűsznak” tekintették őket.

1944 júliusában senki sem ismerte az állam döntéseinek hátterét. Az antiszemita propaganda folytatódott, csak a szélsőjobboldali és nyilas lapok jelentek meg. Zsidók a rendeletek szerint csak meghatározott órákban mutakozhattak az utcán, élelmiszerbeszerzés céljából. (A napi két órás „eltávozás” késő délelőtre, illetve dél és kettő óra közé időzítették a hatóságok, amikor a boltokban többnyire elfogyott az élelmiszer, és már jegyre sem lehetett semmit kapni.) A zsidók lakásait a hatóság részben lepecsételte, részben pedig „közcéltra” igénybe vette (pl. kibombáztakot helyezett el bennük).

Párizs felszabadulása és Románia „kiugrása”, 1944. augusztus 23-a után egyértelművé vált a Harmadik Birodalom veresége. De Hitler valódi céljával, vagyis hogy a patológikus lelkiállapotú Führer az európai zsidóság megsemmisítése törekszik, és ezt az örült tervét még mindig nem adta fel, a hazai közvélemény nem volt tisztában. Csak szóbeszéddek, rémhírek terjedtek. Teljes bizonytalanság uralkodott afelől is, hogy ha a szovjet csapatok megszállják Magyarországot, milyen rendszert vezetnek be, és mennyire tartják tiszteletben a függetlenségét. Ekkor már eldőlt, hogy a Kárpát-medence szovjet megszállás alá kerül, ki lesz szolgáltatva Sztálinnak, akinek a balti köztársaságokban 1940-ben és 1941-ben végrehajtott „tisztozásairól”, illetve az ebben az időszakban elkövetett katyíni vérengzésről a nyilas lapok részletesen beszámoltak. Sztálintól a magyar társadalom nem várt semmi jót. Háború utáni terveit senki sem sejtette, a néhány száz illegalitásban élő kommunista sem.

1944 nyarán a színpalak mögött, a kormányzat csúcsain heves alkudozás kezdődött a zsidók sorsáról, mely szorosán összefüggött a „háborúból való kiugrás” és a „különbéke” egyre aktuálisabb, ugyanakkor gyakorlatilag megoldhatatlan problémájával. Az 1944. március 19-i német megszállást a magyar társadalom, elsősorban azért fogadta el, mert közeledett a front, a szovjet csapatok a történelmi Magyarország határához értek. A többség védelmet, a kompromisszumos béke biztosításához szükségesnek vélt, korszerű fegyveres erőt remélt a Wermachttól. Adolf Eichmann kommandója,

mely a Sztójay-kormány felhatalmazásával együttműködött a magyar közigazgatással, azért tudta „zökkenőmentesen” végrehajtani a vidéki zsidók deportálását, mert azt hadműveleti érdekekkel indokolták a magyar közvélemény előtt, és a magyar és a szövetséges német haderő katonai szállításainak keretében hajtották végre.

Horthy július 9-én, a minisztertanácson határozottan fellépett a deportálások folytatása ellen. Ez heves reakciót váltott ki a nácikból. „Július 17-én maga Hitler követelte a budapesti zsidók deportálását. A Führer egyúttal »megütközéssel« értesült arról, hogy a kormányzó retorziókra készül a zsidótlanításban részt vevő miniszterek, államtitkárok ellen. Ezzel Hitler személyesen kelt Endre, Baky és Jaross védelmére. Egy héttel később egy magyar tábornoknak azt mondta, hogy az egymillió magyar zsidó az oroszok szövetségese. A bombázásokra utalva kijelentette: »A zsidóknak pedig, akik ilyen támadó módszerek mögött állnak, és úgy hiszik, hogy ezzel Európát elpusztíthatják, azt válaszolja, hogy ők lesznek az elsők, akik elpusztulnak.« Bár Horthy nem tudta elérni a belügyi államtitkárok menesztését, nyomására Endrétől július 20-ával elvették a zsidóügyeket.”¹³

Ha a háború menetében nem következik be fordulat, Veessenmayer „nagykövet és teljhatalmú magyarországi megbízott”, a nácikkal szimpatizáló, antiszemita politikusok és a hadsereg németbarát vezetőinek támogatásával valószínűleg leküzdí Horny és közvetlen környezete ellenállását, és végrehajtatja a fővárosi zsidók deportálását. Szerencsére bekövetkezett Románia kiugrása a háborúból, és augusztus 23. után átmenetileg enyhült a Hornyra nehezedő német nyomás. Eichmann és kommandója eltávozott Budapestről, hogy a szovjet hadsereg romániai előrenyomulása által fenyegetett bánáti és bácskai németek Németországba való áttelepítését szervezze. Románia „átállásának” volt köszönhető az is, hogy Horny menesztette a Sztójay-kormányt, és augusztus 29-én Lakatos Géza vezérezredest nevezte ki miniszterelnökké. Bár ekkor már nem Jaross, Baky és Endre kezében voltak a „zsidóügyek”, a magyar közigazgatás vezető tisztviselői, mindenekelőtt a honvédség és a rendfenntartó erők parancsnokai továbbra is „ellenséges elemeknek” tekintették a zsidókat. Hitelt adtak a nyilas propagandának, mely őket tette a felelőssé a bombázásokért. Nemcsak azt tételezték fel róluk, hogy hasznot húznak Magyarország katonai vereségéből, de azt is, hogy szörnyű bosszúra is készülnek a keresztények ellen. Ezeket az uszító gondolatokat népszerűsítették az újságok és a rölapok is. Mivel a baloldali és polgári pártok és lapjaik továbbra is be voltak tiltva, a bűnbakképző rágalmak és rémhírek akadálytalanul hatottak a Vörös Hadseregtől rettegő közvéleményre.

Az 1944. augusztus 29-én kinevezett új kormányfő, Lakatos Géza miniszterelnök tehetetlen volt. A tanácstalan, több oldalról is szorongatott Horny hűséges katonáját az adott viszonyok között végrehajthatatlan feladattal, a „kiugrás” megszervezésével bízta meg. Kormányának két meggyőződéses németbarát tagja is volt, Reményi-Schneller Lajos és Jurcsek Béla, aki előtt titkolnia kellett, hogy fegyverszünetet készít elő a Szovjetunióval. A kormány kapcsolata megszakadt a Sztálinhoz, Moszkvába, illetve a Vörös Hadsereg frontparancsnokaihoz küldött fegyverszüneti delegációkkal. Nemcsak a kommunikációval volt gond. Valójában nem is volt miről tárgyalni: a Szovjetunió kizárólag a feltétel nélküli megadást, a magyar csapatok átállítását fogadta volna el, semmi mást. Ezekről a követelésekről a hagyományosan németbarát, és Sztálintól rettegő magyar tisztikar túlnyomó többsége hallani sem akart. A zsidók sorsa szóba sem került az üzenetváltásokban. Horny balul sikerült, előkészítetlen és konkrétumokat nélkülöző október 15-i rádióbeszéde a háború egyoldalú befejezéséről, majd a nyilasok államcsínye tovább fokozta a zűrzavart. Senki sem volt tisztában azzal, hogy a nyilasok, akik addigi megnyilatkozásaik szerint teljesen elszakadtak a realitásoktól, a rendelkezésükre álló rövid időszakban mire használják majd a hatalmukat.

Ebben a helyzetben, amikor a magyar társadalom rettegett a feltartóztathatatlannul közelgő vereségtől és a bizonytalan jövőtől, az ellenzéki pártok is tehetetlenek voltak. Híveik szétszóródtak, vezetőik többségét még március végén letartóztatta a Gestapo, és Mauthausenben tartották őket fogva. Azok, akiknek még befolyása lehetett volna az eseményekre (Bethlen István, Bajcsy-Zsilinszky Endre, vagy az 1945 után komoly politikai szerepet játszó Nagy Ferenc, Pfeiffer Zoltán, Tildy Zoltán vagy Kéthly Anna) bujkáltak, el voltak vágva a nyilvánosságtól. A németellenes, a katonai ellenállás megszervezésével próbálkozó tisztek (Kis János altábornagy, Tartsay Vilmos százados és társaik) nem találtak kapcsolatot a Budapest védelmére készülő magyar egységek parancsnokaival. Horthyn kívül, akit október 15-én a németek elraboltak, és ezzel „kiiktattak”, senki sem volt képes, még átmenetileg sem befolyást gyakorolni a politika alakulására. Ez meghatározta a fővárosi zsidóság sorsát.

Raoul Wallenberg, a svéd követség újonnan kinevezett titkára július 9-én érkezett Budapestre, hogy lépéseket tegyen a fővárosi zsidóság védelmében. De nem tudta felvenni a kapcsolatot azokkal az ellenzéki politikusokkal, akinek a nevét Böhm Vilmos, a stockholmi emigrációban élő szociáldemokrata adta meg neki. A diplomata jobb híján arisztokrata kapcsolatait mozgósította, ezek segítségével, no meg a rendelkezésére álló, az amerikai zsidó szervezetek által biztosított, szinte korlátlan anyagi forrásokkal hozott létre „védett házakat”, majd „védelem alá helyezett” munkaszolgálatos századokat. Nagy számban sokszorosított védő-útleveleket, ideiglenes kórházakat, árvaházat, élelmiszer- és gyógyszerraktárakat állított fel. A svéd mentőakciók hatottak a többi semleges ország követségére is, és a svájci, a spanyol, a portugál és egyes dél-amerikai országok diplomatái is bekapcsolódtak, előbb a kiszolgáltatott helyzetben lévő, nélkülöző fővárosi zsidók segélyezésébe, majd védelmébe. Ezek az előkészületek 1944. október 15-e, Horthy Miklós rádióbeszéde, az elvetélt kiugrási kísérlet, és Szálasi Ferenc államcsínye után nagy jelentőségre tettek szert. Ekkor ugyanis, alig néhány nappal azután, hogy a nyilasok be rendezkedtek a hatalomban, és a „nemzetvezető” kinevezte a minisztereit, megkezdődött a budapesti zsidóság üldözése és tömeges legyilkolása.

Szálasi és a „zsidókérdés”

Szálasi Ferencet október 16-án iktatták be „nemzetvezetői” tisztségébe, azután, hogy Horthy Miklós, engedve az erőszaknak, formálisan lemondott a javára, és családjával együtt, fegyveres őrizettel Németországba szállították. A hungarizmus zavaros ideológiáját kidolgozó Szálasi nem rasszista, hanem nacionalista alapon volt antiszemita. Az egykori vezérkari tiszttá hatalomra jutásakor még feltétel nélkül bízott a katonai győzelemben, nem vette tudomásul a Harmadik Birodalom küszöbön álló katonai vereségét. Ugyanakkor Hitler egyenrangú szövetségésének tartotta magát, és a náciaktól független „zsidópolitikát” akart követni. Úgy vélte, hogy a képzeletében élő „Hungarista Birodalomnak” a végső győzelemig még szüksége van a zsidókra, mint munkaerőre. A vidéki zsidóságot német kézre juttató Sztójay Döme és kormánya „zsidópolitikáját” elítélte, ő ugyanis csak a világháború befejezése után számolta volna fel a magyar zsidóságot. Ezért 1944. november huszadikáig nem járult hozzá a honvédség kötelékébe tartozó zsidó munkaszolgálatosok deportálásához. Abba viszont beleegyezett, hogy munkaképes korú civil zsidó nőket és férfiakat „kölcson adják a Német Birodalomnak”, és gyalogmenetben hajtásák őket nyugat felé.

A nyilasok az SS aktív közreműködésével akkor jutottak a hatalomra, amikor a Vörös Hadsereg már elérte a Tiszát, és küszöbön állt a Budapest elleni támadás. Mégis, a „zsidókérdés” megoldása ugyanolyan fontos volt a nyilasok számára, mint a védelem meg-

szervezése, ezért már közvetlenül október 15-e után foglalkozni kezdtek vele. „A zsidók sorsának »hungarista« megoldása kitelepítést jelentett. Hivatalosan nem a deportálás folytatása, hanem a helyzetük »szabályozása« jött szóba. Kezdetben olyanképpen, hogy a külföldi oltalom alatt álló fővárosi zsidókat (amennyiben december 1-ig elhagyják Magyarországot) nem bántják, a többiekből a megfelelő korúakat munkaszolgálatra fogják. A gyakorlat természetesen másként alakult. Október 18-án Adolf Eichmann visszatért Budapestre, »új« javaslatokat hozott. A németek két ütemben 50-50 000 munkaképes zsidót kértek »kölcson« a birodalom számára. Igénylésük a 16 és 60 év közötti férfiakat és a 16-40 év közötti nőket érintette. Az igénylés kezdetben soknak találtatott. A miniszterré lett Kovarcz Emil és Eichmann viszont azonnal megegyeztek, hogy a fővárosi zsidók eltávolítását gyalogmenetben hajtják végre, mert a szállítóeszközök másra kellenek.”¹⁴

A fantaszta Szálasi eleinte, tartva magát a Cél és követelések című nyilas pártprogramban kifejtett nézeteihez, még 1944 novemberében is a „differenciált zsidópolitika” híve volt. Az, ami ezen téren a Sztójay-kormány alatt történt, számára nem volt összeegyeztethető az „ország újjáépítési tervével”. Ezt az Összetartás 1944. október 22-i száma hozta nyilvánosságra. Lényege: a zsidók dolgozzanak a nemzet számára, és csak a háború után távolítsák el őket Magyarországról. Ezért „elvi alapon” vonakodott a deportálások felújításától, pedig Veessenmayer már rögtön az államszín után tárgyalt erről Vajna Gábor nyilas belügyminiszterrel. Az első kormány-nyilatkozatában szerepelt is, hogy a zsidók az „ország területén” teljesítenek munkaszolgálatot, ám ez a két szó a későbbi kormányközleményekből kimaradt.

Szálasi a zsidókérdés „rendezését” először nem Vajna Gábor belügyminiszterre, hanem Budinszky László igazságügy-miniszterre bízta. De a feladatot néhány nappal később már Vajna Gábor ragadta magához. A két tárca között bizonyára voltak „hatásköri súrlódások”, de ezek dokumentumai nem maradtak fenn. A németek a zsidókérdésben a belügyminisztert tekintették „természetes” tárgyalópartnerüknek. Adolf Eichmann is Vajnával tárgyalt arról, hogy az első lépcsőben 50.000 munkaképes zsidó férfit gyalogmenetben útba indítanak a Birodalomba.¹⁵

Vajna október 18-án mint a zsidóügyekben illetékes miniszter nyilatkozott és fenyegetőzött a Magyar Rádióban. A szöveg az Új Magyarország 1944. október 19-i számában jelent meg. „Lépéseket tettem annak biztosítására, hogy a közigazgatás, az állambiztonság és a közrend tisztviselői és végrehajtói a jelenlegi követelmények ismeretében mindent megtegyenek a rend, a nyugalom és az állambiztonság megőrzésére. A plakátokon közzétett szabályrendeletek az élet parancsszavai, és szükséges intézkedéseket tartalmaznak. A zsidókérdés kapcsán, mely az elmúlt hónapokban annyi izgalmat keltett mind a zsidók, mind pedig bizonyos barátaik körében, kijelentem, hogy azt meg kell oldanunk. Ez a megoldás – ha kíméletlen is – az lesz, amit a zsidók megérdemelnek korábbi és jelenlegi magatartásuk miatt. A zsidókérdés megoldása céljából részletes rendszabályokat teszünk majd közzé és hajtunk végre. Senki ne legyen a zsidók önkéntes vagy önjelölt bírója, mert ennek a kérdésnek a megoldása az állam feladata. És ezt a kérdést – efelől mindenki nyugodt lehet – meg fogjuk oldani. Hadd figyelmeztessem nyomatékosan a zsidókat és azokat, akik az ő érdekeiket szolgálják, hogy az államhatalom minden szerve éberrel figyeli a tevékenységüket, és különös szigorral fogom végrehajtatni az érvényben lévő és a jövőben kibocsátandó rendszabályokat, tekintettel a háborúra. Ebben az összefüggésben nem ismerek a római katolikus, a lutheránus vagy az izraelita egyházhoz tartozó zsidókat, csak személyeket, mint a zsidó faj tagjait. Nem ismerek el semmiféle oltalomlevelet, sem külföldi útlevelet, melyet magyar állampolgárságú zsidó kapott bármely forrásból vagy személytől. A Magyarországon élő zsidók jelenleg a magyar állam ellenőrzése és irányí-

tása alatt állnak, és senki ne próbáljon beavatkozni ebbe a kérdésbe se idehaza, se külföldről. A zsidó faj egyetlen tagja se higgye hát, hogy idegenek segítségével kijátszhatja a magyar állam törvényes intézkedéseit. Ha valamennyi zsidó mégis megpróbálna botrányt kelteni vagy más büntetett elkövetni a magyar nemzet hadserege vagy civil lakossága vagy szövetségese ellen, akkor kényszerintézkedéseket foganatosítunk az itteni zsidóság ellen, mely kielégíti nemzetünket és szövetségésünket.”¹⁶

Vajna Gábor „elvi állásfoglalását” a Belügyminisztérium október 20-i rendelete konkretizálta. Erről „Honvédelmi munkára veszik igénybe a zsidókat” címmel számolt be a *Magyarság* című napilap október 21-i száma. „A Magyar Távirati Iroda jelenti: a Budapesti Közlöny szombati száma közli a belügyminiszter rendeletét, mely szerint a nemzet totális mozgósításával megbízott tárca nélküli miniszter megkeresésére honvédelmi munkaszolgálat céljaira az 1944. október 15-e előtt megkülönböztető jelzés (sárga csillag) viselésére kötelezett és zsidó házakban lakott 16-60 év korú munkaképes férfiak 1944. október 20-tól munkaszolgálatra igénybe vétetnek.”

Még ezt megelőzően Kovarcz Emil, akit Szálasi a puccs után a karhatalmi erők parancsnokává, és „a nemzet totális mozgósításának miniszterévé” nevezett ki, lezáratta a sárga csillagos „zsidóházakat”. A rendelet előírása szerint: „Azokat a házakat, amelyben zsidók laknak, éjjel-nappal zárva kell tartani. A további intézkedésig a kapun csak nemzsidók engedhetők ki- és be. Zsidókat nemzsidók nem látogathatnak.” Vajna Gábor belügyminiszter október 21-én a zárlatot feloldotta. Ugyanezen a napon Beregyfő Károly honvédelmi miniszter a zsidó férfiakat 16-60, a zsidó nőket 16-40 éves életkorukig honvédelmi munkaszolgálatra vezényelte. Október 22-én új belügyminisztériumi rendeletet közlő hirdetmény jelent meg a főváros utcáin, mely felszólított minden 16 és 60 év közötti zsidó férfit, akit nem soroztak be két nappal korábban, és minden 18 és 40 év közötti zsidó nőt, hogy jelentkezzenek „sorozásra”.

A „sorozás” úgy történt, hogy a nyilasok berontottak a zsidóházakba, az udvaron sorakoztatták a lakókat, és átkutatták a lakásokat. Majd különválasztották a munkaképes zsidókat, akiknek legfőljebb néhány percet engedélyeztek, hogy felöltözzenek és élelmiszert vegyenek magukhoz. Ezután nyomban útnak indították őket Budapest határába, erődítési munkát végezni, sáncot ásni. A „árokás” zsidók egy részét néhány napra még visszaengedték a zsidóházakba, aludni, másokat viszont meteoszlopokban rögtön útnak indítottak a bécsi országúton, Hegyeshalom felé. Veessenmayer október 26-án már azt jelentette, hogy a nyilasok 25.000 férfit és 10.000 nőt távolítottak el a fővárosból.¹⁷

A probléma, hogy mihez kezdjenek a Budapesten állomásozó zsidó munkaszolgálatos századokkal, rögtön a nyilas hatalomátvétel után felmerült. Vajna Gábor október 22-én még arról tárgyalt Beregyfővel, hogy erélyes propaganda mellett el kell távolítani az összes zsidót, és a zsidó munkásszázadokat nemzetiségi munkásszázadokkal kell felváltani. Az első munkaszolgálatos századokat valamikor november első napjaiban indították útba Észak- és Északkelet-Magyarországról a nyugati határ felé. November 6-án reggel 7-re már jelentősebb számú rendőri erőt, hat altisztet és 57 rendőrt vezényeltek Pünkösdfürdőre, a meteoszlopok átvonulásának biztosítására. Naponta több ezer embert hajtottak nyugat felé a Budapestről Hegyeshalom felé vezető országúton, a hírhedt halálmenetekben. Veessenmayer november 13-án úgy értesült, hogy addig a napig 27.000 „munkaképesnek minősített” zsidót „indítottak útba” Budapestről, és még kereken 40.000 fő indítása várható.

„Október végén a nyilasok Eichmann nyomására már beleegyeztek 50 ezer zsidó munkás deportálásába. Zömüket a vagonhiány miatt gyalogmenetekben deportálták. Az egykori osztrák-magyar határra beérkező halálmenetek átvételét Höss és Wisliceny fel-

ügyelte. A népirtási célok változását jelezte, hogy a holokauszt egyre inkább azzá vált, aminek korábban a náci annyiszor hazudták már: munkaerőkérdésé. Erre utal, hogy a gyaloglástól legyengültek és a terhes asszonyok átvételét a németek többször megtagadták. Ez tavasszal még elképzelhetetlen lett volna. November 13-án Eichmann már 67 ezer zsidó nő és férfi átvételével számolt. Becslései szerint ezzel 120 ezer zsidó maradt volna Budapesten. Az ő sorsukról még nem született döntés. A németek meglepetésére azonban néhány nap múlva a »nemzetvezető« saját koncepcióval állt elő. A zsidókat hat kategóriába osztotta. Először a külföldi védelem alatt állókat, idegen állampolgárokat és a zsidó származású keresztény papokat akarta kiengedni az országból. Őket később az idősek, gyerekek, betegek és keresztények is követhették volna. Elszállításukig gettók vártak rájuk. A második kategóriába olyan munkaképesek tartoztak, akiket Szálasi egyfajta gesztusként át akart adni a németeknek kényszermunkára. Sztójayékkal ellentétben azonban úgy vélte, hogy ezeket a zsidókat csak kölcsönbe küldi a Birodalomba, és a győzelem után vissza akarta kapni őket. Végül mintegy 50-60 ezer zsidó került német kézre. A halálmenetek hamarosan leálltak. A nyilasok ráébredtek, hogy szükségük van a zsidó munkásokra. »Nem szabad kiengedni az országból egyetlen zsidót sem. Olyan gazdagok vagyunk, hogy napi 4 millió munkaórát nélkülözni tudunk?« – tette fel a nyilas álláspontra jellemző kérdést báró Kemény Gábor külügyminiszter. November 21-én végre megszületett az Eichmann által annyira várt döntés. Am Szálasi hatalmas csalódást okozott. Deportálás helyett úgy határozott, hogy a nem munkaképesek számára gettót kell felállítani Budapesten.⁷¹⁸

Azzal, hogy november 21-e után nem indítottak újabb gyalogmeneteket Hegyeshalom felé, az odafelé vezető országutakon még nem szakadt vége a szörnyű jeleneteknek. A svájci követség képviselői, Leopold Breszlauer és Ladislav Kluger november 23-a és 27-e között tettek szemleutat a térségben, és egy nappal később, november 28-án írásban jelentettek a látottakról. „Az első csoportok a fő szállítási útvonalakon (országutakon) haladtak, később azonban a mellékutakat (alternatív útvonalakat) vették igénybe; 7-8 nap alatt rendszerint 200-220 kilométert gyalogoltak Hegyeshalomig. Azokat, akik megbetegedtek, gyakran agyonlőtte a kísérőszemélyzet, vagy hátrahagyták őket elhagyott csűrökben, ahol orvosi segítség nélkül tengődtek; csak ritkán intézkedtek az élelmezésükről és akkor is legfeljebb egy adag híg levest kaptak naponta. A menetelő csoportok indulását mindig úgy időzítették, hogy délelőtt 11 és déli 12 óra között érkezzenek meg Hegyeshalomba. Hangsúlyozzuk, hogy a csoportok legfeljebb 3-4 adag levest kaptak a gyalogmenet egész ideje alatt, de rendszerint több napig egyáltalán semmit nem kaptak enni.”⁷¹⁹

Raoul Wallenberg és Per Anger, a budapesti svéd követség munkatársai november 23-án és 24-én autóval végigjárták a Budapest–Hegyeshalom utat és az ott tapasztaltakról jelentést küldtek a magyar Külügyminisztériumnak. Többek között leírták: „A gyalogmenet az Újlaki Téglagyártól a határig kb. 240 km. Az utat hozzávetőlegesen 8 nap alatt teszik meg. Ez alatt az idő alatt a zsidók sehol sem kapnak fűtött szállást. A legtöbb helyen, ahol mostanáig éjszakáztak, kielégítő ellátási lehetőség sem volt... A hiányos ellátás és a halatlan szenvedés, amelynek ezek az emberek ki vannak téve, azt eredményezi, hogy sokan közülük gyomorpanaszok következtében meghalnak... A menetelők között nagy számban vannak 60-70 év közötti személyek, súlyos betegek, gyermekbénulásosak, stb. 10-14 év közötti gyerekek, egy törpe, egy árja nő, személyek cipő nélkül, személyek, akiknek felszerelését az Újlaki Téglagyárban a nyilasok elvették, személyek, akiknek igazolványait, vagy külföldi úti-okmányait az Újlaki Téglagyárban, vagy másutt, megsemmisítették... Sok menetelő azt állítja, hogy egész idő alatt sem rendesen enni, sem aludni vagy mosakodni nem tudott... Az emberek annyira megviseltek, hogy majdnem állati állapotba

juttatták őket. Urak és hölgyek az országúton végzik el szükségletüket, anélkül, hogy félreállnának, vagy a körülöttük állókkal törődnének. Amikor a Bizottság saját úti élelméből némi élelmiszert akart szétosztani, a tömeg majdnem megrohmozta őket; az emberek egymást ütlegelték, hogy egy kis szendvics-csomaghoz jussanak.²⁰

A budapesti svájci követség munkatársai védőútlevelek osztogatásával fel is bomlasztottak egy halálmenetet. November 8-án jelentették Ribbentropnak: „Egy, a svájci követség tagjaiból álló delegáció kocsival a meteoszlop után hajtatott és igen nagy számú svájci védőútlevelet osztott ki. A meteoszlopot kísérő honvédek elismerték a védőútleveleket és az ezekkel felszerelt zsidókat elengedték a meteoszlopból. 24 órán belül állítólag a meteoszlop nagy része – mint svájci védőútlevél tulajdonos – eltűnt.” Ribbentrop Szálasinál tiltakozott ez ellen a szerinte „Svájc semlegességével össze nem egyeztethető szabotázs határán” lévő akció ellen.²¹

Eichmann, Ribbentroppal együtt még 1944. október végén is Budapest zsidómentessé tételére törekedett. Még akkor is gyilkolni és deportálni akart, amikor Himmler, az SS birodalmi vezetője már leállította a gázkamrák működését az utolsó, még működő haláltáborban, Auschwitz-Birkenauban. De ezt a brutális, a nőkre, gyermekekre és öregekre is kiterjedő rögeszmés „zsidótlánítást” már Himmler sem támogatta. A december 4-i berlini német–magyar tárgyalásokon sem Hitler, sem Ribbentrop, sem Kaltenbrunner nem hozta szóba Szálasi zsidópolitikáját. Tudomásul vették, hogy Szálasi november 21-én leállította a fővárosi zsidók gyalogmenetekben történő deportálását. Lehetséges, hogy ekkor a németek már belátták: megkapták az összes munkaképes munkaszolgálatos és civil zsidót, és úgy vélték, hogy a magyar fővárosban maradt több mint 130.000 zsidó öreggel, nővel és gyerekkel pedig ráérnek a háború után „törődni”.

Veesenmayer november 21-i, a német Külügyminisztériumnak küldött jelentésében közölte Berlinnel, hogy Szálasi ezen a napon leállította a zsidók gyalogmenetekben történő deportálását. Ez a döntés bizonyos racionalitást tükrözött, ami végig jelen volt Szálasisban, igaz, csak az őt éltető rögeszme-rendszernek alárendelten. Úgy gondolhatta, hogy a zsidó civilek nem jelentenek veszélyt a védelem számára. Felismerhette, hogy az Ausztria felé vándorló tömegek lassan haladnak, és eltávolításuk nem fejeződik be a fővárosból azelőtt, hogy bezárulna a szovjet ostromgyűrű. A vezérkari tisztnek talán eszébe jutott az is, hogy Budapest katonai felmentéséhez – amiben biztos volt – szükség lehet az üres felvonulási utakra.

Figyelembe kellett vennie a semleges országok diplomatáinak tiltakozását is a zsidó polgári lakosság „meneteltetése” miatt, amit a nyilas kormány nem tudott eltitkolni a nemzetközi közvélemény elől. Szálasi vágyott arra, hogy rendszerét a „semlegesek” hivatalosan elismerjék, még a Hitlerrel való hivatalos tárgyalásai előtt, hogy „egyenrangú félként” tárgyalhasson vele. Ez biztosított lehetőséget, elsősorban a Svédországot és Svájcot képviselő diplomatáknak, a Vatikánt képviselő pápai nunciushoz, de a Spanyolország, Portugália és egyes dél-amerikai államok ügyvivőinek is, hogy védelmükbe vegyék a zsidókat, s erről tanúskodó hivatalos dokumentumokkal lássák el őket.

A semleges diplomaták, Carl Lutz svájci alkonzul, Angelo Rotta pápai nuncius, Raoul Wallenberg svéd követségi titkár, valamint spanyol és portugál kollégáik folyamatosan tiltakoztak Kemény Gábor külügyminiszternél amiatt, hogy diplomáciai mentesítéssel ellátott védenkeiket elhurcolják, meggyilkolják, deportálják. Carlos Branquinho portugál ügyvivő és Angel Sanz-Briz spanyol ügyvivő (akinek munkáját Giorgio Perlasca olasz kereskedő folytatta) közbenjártak a Szálasi-kormánynál a zsidók érdekében, tiltakoztak a „halálmenetek” miatt. Szálasi tehát nemcsak katonai okokból, de a külföldi diplomáciai közbenjárások és tiltakozások hatására döntött úgy, hogy a zsidók deportálását „raciona-

lizálja”, és országút helyett vasúton folytatja. Meg akarta mutatni, elsősorban önmagának, német patrónusainak és a semleges országok képviselőinek is, hogy képes önálló kül- és belpolitikai döntéseket hozni. Amikor november 21-én leállította a „halálmeneteket”, egyúttal parancsot adott a nagy gettó felállítására. Erről 1944. november 29-én jelent meg Vajna Gábor belügyminiszter rendelete. A németek ezt azért nem néztek jó szemmel, mert világosan látták, hogy az ott összezsúfolt mintegy százezer, munkaerőként hasznavehetetlen zsidó elszállítását technikailag már lehetetlen végrehajtani. Ugyanakkor be kellett látniuk: a zsidó munkaszolgálatosok felett a nyilas kormány, és a honvédség főparancsnoksága továbbra is rendelkezni akar, alakulataikat a „saját céljaira” akarja felhasználni.

Nem Szálasi uralma alatt, hanem már jóval előbb, 1944 májusában kezdődött a huzakodás a kényszermunkára alkalmas, a magyar honvédség kötelékében szolgáló munkaszolgálatosok sorsáról a német külügyminisztérium és az RSHA (Sodereinsatzkommando Eichmann) és a vele együttműködő, Jaross Andor, majd Vajna Gábor vezette Belügyminisztérium, valamint a Magyar Honvédség, személy szerint a munkaszolgálatosok legfőbb parancsnoka, Hennyey Gusztáv vezérezredes között. „Különös, hogy a hadsereg, amelynek erős antiszemitizmusa a munkaszolgálat során és a visszacsatolt területeken számtalanszor bebizonyosodott, 1944 májusától szembeszegült a németekkel, és ezreket mentett meg Auschwitztól. Ennek nyilvánvalóan az volt az oka, hogy a HM vezetése nem akarta az értékes munkaerőt átengedni a náciknak. Állítólag Hennyey egy alkalommal magával Eichmann-nal is éles vitába bonyolódott. Az SS-alezredes ekkor már a munkaszolgálatosok deportálását követelte. Ezt azonban az altábornagy a súlyos munkaerőhiányra hivatkozva elutasította... Az sem kizárható, hogy a németek által sokszor lekezelt és megalázott magyar hadsereg egyes vezetői úgy érezték, hogy a munkaszolgálatosok megtartásával a magyar szuverenitás utolsó morzsáit védelmezik.”²²²

Szálasi államcsínyé után újra megjelent Budapesten Eichmann, a Birodalmi Biztonsági Hivatal „zsidóügyi specialistája”. Az volt a szándéka, hogy a nyilas kormánnyal együttműködve folytatva a zsidók deportálását, „befejezi a munkát” a fővárosban. Ott folytatja, ahol július végén abba kényszerült hagyni. „Eichmann visszatért Budapestre, hogy befejezze a zsidótlanítást. Október 18-én 50 ezer munkaképes zsidót követelt Vajnáéktól. Az alezredes elárulta Veessenmayernek, hogy amint elérik a megállapodásban rögzített kontingenst, újabb ötvenezres igénnyel fog előállni. Úgy tűnt, minden a német tervek szerint alakul. November 6-án megindultak a deportálások. Vagonok azonban nem voltak, már a birkenauai gázkamrák sem működtek, a szovjetek pedig közeledtek Auschwitz felé. Ezért a Budapesten összegyűjtött zsidókat és a munkaszolgálatosokat gyalogmenetben kezdték hajtani a nyugati határ felé. Ott az új erődítési rendszer, az ún. *Südstwall* építésén kellett dolgozniuk. A magyarok összesen 50-60 ezer embert adtak át a németeknek. November 21-én Veessenmayer tájékoztatta Berlint, hogy Szálasi úgy döntött: csak a munkaképes férfiakat hajtják gyalog a határra, a nőket vagonokban szállítják, a többieket pedig Budapesten gettósítják. Ez volt a magyar holokauszt történetének utolsó fontos döntése, amelyen Szálasi később a németek követelésére sem volt hajlandó változtatni.”²²³

Szálasi Ferenc november 21-én kétségtelenül fontos döntést hozott a deportálásokról, melyet azonban csak Veessenmayer Ribbentropnak küldött jelentéseiből ismerünk. A „nemzetvezető”, értesülve a semleges országok tiltakozásáról és a negatív nemzetközi visszhangról, továbbá arról, hogy a zsidók teljesen legyengülve érkeznek a határra, és alkalmatlanok a munkára, megtiltotta, hogy további gyalogmeneteket indítsanak Hegyeshalom felé. Ettől az időtől kezdve, legalábbis tudomásom szerint munkaszolgálatos zsidó férfiakat sem indítottak el Budapestről a Bécs felé vezető országúton. Ugyanakkor lehetővé vált a vasúti deportálás folytatása, mert a Hegyeshalom felé vezető vasútvon-

nalat, illetve a budapesti pályaudvarokat, a bombázások után annyira helyreállították, hogy már szerelvényeket lehetett küldeni nyugat felé. Ezért a munkaképes korú zsidó nőket, és az erődítési munkákra igénybe vehető munkaszolgálatosokat a Józsefvárosi pályaudvarról indították nyugat felé. Ha hihetünk a szakirodalomnak, mintegy 15 ezer embert deportáltak vasúton, nőket és munkaszolgálatosokat. Ennyi ember elszállításához, vagononként 50-60 emberrel számolva 200-250 vagonra, vagyis hat-hét 40 kocsis szerelvényre volt szükség. Ekkora szállítási kapacitást Eichman „zsidókommandója” még a kaotikus viszonyok között is tudott Bécsből szerezni. Ennek fejében néhány szerelvényt „ellopott”, és ahelyett, hogy Sopron úti céllal a *Südosstwall* erődítési munkáihoz küldte volna őket, Bergen-Belsenbe, és más németországi koncentrációs táborokba irányította a transzportokat. A sors különös fintora, amire akkor senki sem számított, hogy 1944 végén Németországban nagyobb volt az esély a deportáltak életben maradására, mint Magyarország nyugati határán.

November harmadikától már Pest előterében folytak a harcok az előretörő szovjet páncélos ékekkel. A világstratégiai teóriáival elfoglalt Szálasi hetekig nem tudta eldönteni, hogy Budapest védelmét miként egyeztesse össze a „zsidókérdés megoldásával”. A nyilas kormány első ülésén felvetődött, hogy a fővárost ki kellene üríteni, és a Dunántúlon, a védelem számára domborzatilag kedvező vidéken kellene szervezni az ellenállást. Ez azonban gyorsan lekerült a napirendről, ugyanis a német vezérkar, Hitler kifejezett parancsára, mereven ragaszkodott Budapest megtartásához, még Pest kiürítéséhez sem járult hozzá. Ezért a nyilasok erejüket a főváros körüli erődítmények kiépítésére összpontosították, és úgy döntöttek, hogy ehhez a zsidók munkaerejét is igénybe veszik. Tervük azonban nem volt mentes a kockázattól. Tartottak tőle, hogy ha bezárul a szovjet ostromgyűrű, a Budapesten összevont zsidó munkaszolgálatos alakulatok ellenük fordulnak, és hátba támadják őket. Tekintettel arra, hogy október 15-én, az államcsíny napján a Józsefvárosban, a Teleki tér környékén néhány munkaszolgálatos fegyvert szerzett és lőtt a nyilasokra, a félelmük nem volt teljesen alaptalan. Végül úgy döntöttek, hogy a munkaszolgálatosokat még az ostrom kezdete előtt ki kell telepíteni Budapestről, és a Drávától Pozsonyig kiépíteni tervezett „Birodalmi védőállás” építéséhez kell felhasználni őket. Ez a megoldás, vagyis hogy a munkaszolgálatos századokat, s velük együtt még annyi civil zsidót is, amennyi belefér a vagonokba, vasúton szállítsák a nyugati határra, megfelelt a fanatikus nácioknak is, akik ekkoriban már lemondtak a háború megnyeréséről, viszont a zsidók deportálását folytatni akarták.

A deportálás felújítása

Szálasi és Hitler elképzelései a budapesti zsidók sorsáról 1944. november 20-a körül kerültek szinkronba. A Führer a háború utolsó őszen meg volt győződve arról, hogy Románia átállása, a varsói és a szlovákiai felkelés kitörés után Magyarországon is „hátba akarják támadni”, és mindent megtett ennek megelőzésére. Horthy proklamációja, és az átállásra tett, megghiúsított kísérlet után igazolva látta a gyanúját. 1944. december elsején kiadott, 11. számú parancsa Budapest erődde nyilvánításáról kifejezetten számításba vette a lázadás lehetőségét. „Harcparancsnoknak Winkelmann SS-Obergruppenführert és rendőrtábornokot nevezte ki, és alárendelte Karl Pfeiffer-Wildenbruch IX. SS-hegyihadtestét. A csoportosítás csak taktikailag volt alárendelve a térségben tevékenykedő német 6. hadsereg parancsnokságának, ami azt jelentette, hogy erőivel – egyeztetés után – önállóan intézkedhetett. Készenlétben kellett tartania a német és magyar csendőrséget az esetleges zavargások megakadályozására, ki kellett építenie a híradórendszert. A parancs különleges egységek kiküldését is kilátásba helyezte.”⁷²⁴

Szálasi is tartott attól, hogy az általa „Grossstadt-Mob”-nak nevezett nagyvárosi lakosság hátba támadhatja a védőket, és november 26-án megkérdezte a német Dél Hadseregcsoport parancsnokát, Hans Friessner vezérezredest, mi a teendő a lakosság zavargása esetén. „A válasz az volt, hogy a »nagyvárosi csőcseléket« vagy idejében evakuálni kell, vagy erőszakkal féken tartani.” Ehhez a tábornok rohamutász zászlóaljok bevetését igényelte, mint Varsónál.

November 21-én Ribbentrop táviratot küldött Veesenmayernek. „Szálásival ... közölje szóban: nyomatékosan értésére akarjuk adni, hogy a technikai nehézségek ellenére erélyesen hajtsa végre a zsidók kitelepítését. Szálásinak világosan kell látnia, hogy minél több zsidót távolít el minél előbb Budapestről, annál védhetőbb a város. Ezzel kapcsolatban Iasi példája hozható fel, ahol Antonescu a Führer figyelmeztetése ellenére a városban hagyta a zsidókat, akik ezután a közeledő front hátában kikiáltották a forradalmat.”²⁵

Ismeretes, hogy a nácik szemében az árulás és a bomlasztás fogalma kezdettől fogva a zsidósághoz kötődött. A Hitler által „erődde” nyilvánított Budapest védelme érdekében szükségesnek látták a zsidó lakosság, mindenekelőtt a potenciális lázadás veszélyét hordozó munkaszolgálatos alakulatok eltávolítását a fővárosból. Ezt szolgálta a tömeges deportálás Józsefvárosi pályaudvarról, mely a Szálasi-kormányzat utolsó, nagyobb szabású, szervezett akciója volt az ostrom előtt álló, terrorba és zűrzavarba süllyedt Budapesten.

Ribbentrop és Veesenmayer nemcsak politikai útmutatással és buzdítással támogatta a nyilasokat, de konkrét intézkedéseket is kezdeményezett a munkaszolgálatos zsidók ellen. A budapesti német követség november 20-án kérte az I. hadtest területén külön táborban összegyűjtött, külföldi védlevéllel rendelkező zsidó munkaszolgálatosok okmányainak ellenőrzését. 15.516 személyről volt szó, közülük 12.290 svájci, 1.908 svéd és 1.269 fő vatikáni védőútlevelel rendelkezett. A Külügyminisztérium ekkor úgy tájékoztatta a Honvédelmi Minisztériumot, hogy a magyar kormány csupán a svájci és a svéd menleveleket ismeri el hatályosaknak.²⁶ Az ellenőrzés „eredményeként” november végén ezrével deportálták (vonaton) Németországba azokat, akik hamisított védlevéllel próbálták magukat igazolni. Deportáltak valódi védleveles munkaszolgálatosokat is. A portugál követséghez kivezényelt 52 munkaszolgálatost november 27-én az Albrecht-laktanyából vitték a Józsefvárosi pályaudvarra.²⁷ A svájci követség november 30-án külön jegyzékben tiltakozott, mert kilenc jugoszláv állampolgárt, akiknek szabályos útlevelelük volt, sőt négyüknek még svájci védőútlevele is, elhurcoltak és a Józsefvárosi pályaudvarról november 28-án deportáltak.²⁸

A „védett” munkaszolgálatos századok 1944. október 15-e, a nyilas államcsíny után alakultak, azután, hogy a hatóságok „honvédelmi munkára”, valójában árokásásra, erődítmények építésére vitték ezeket az alakulatokat a főváros határába. A semleges országok képviselői, arra való tekintettel, hogy sok munkaszolgálatost előzőleg „védő útlevelel” láttak el, védelmükbe vették őket. A legtöbb védettje Svédországnak volt, hála Wallenberg erőfeszítéseinek. „Szálasi nagyon szerette volna, ha ezek az országok elismerik a kormányát, így november 2-án ismét beleegyezett a menlevelek tiszteletben tartásába, és abba, hogy területen kívüli státust kapjanak azok az épületek, ahol a menlevelek birtokosai laktak. Ennek az egyezménynek eredményeként a katonai hatóságok visszahozták Budapestre a menlevéllel rendelkező mozgósított zsidókat, és egy külön »idegengyűjtő« századba helyezték el őket, amely a Benczúr utcában állomásozott. Ez a század nemsokára több ezer »újoncot« számlált, és alegységekre kellett bontani.”²⁹ A „védett századok” parancsnoka Gobbi Ede százados, a színésznő Gobbi Hilda apja volt. Néhány hétig a „svéd védettek” voltak a legjobb helyzetben, mert az őket védő diplomaták közül Raoul Wallenberg volt a legaktívabb. „Nyakára járt” a hatóságoknak, ügyükben folyamatos érintkezésben állt a nyilas minisztériumokkal.

De a külföldi diplomaták erőfeszítései sem voltak képesek megakadályozni a „védtett munkaszolgálatosok” titokban előkészített és megszervezett deportálását. Erre a Józsefvárosi pályaudvaron került sor november 28-án és 29-én, „a vidéki deportálásokra emlékeztető körülmények között”. Az akciót, mely teljesen váratlanul érte a „védtetteket”, Ferenczy László csendőr alezredes³⁰ készítette elő, aki az 1944 tavaszi–nyári deportálások időszakában csendőrség összekötő tisztjeként szolgált a német biztonsági rendőrség mellett, október 17-én pedig a zsidóügyek teljes jogkörű intézője lett a belügyminisztériumban. Ferenczy tavasszal és nyáron „munkakapcsolatban” állt Eichmannal, akit régi ismerősként üdvözölt Budapesten. Feltételezhető, hogy a „védtett századok „puccs-szerű” deportálásának megszervezésében, a Józsefvárosi pályaudvar, mint helyszín kiválasztásához tanácsot adott az RSHA (Birodalmi Biztonsági Főhivatal) IV-B-4 számú (zsidóügyi) ügyosztályának vezetője, a „végső megoldás” specialistája. „November 19-e táján a kormány már megpróbálta leállítani a további deportálásokat, november 20-án már maga Szálasi is megtiltotta a nők gyalogos deportálását, de a fővárosban egyre nagyobb anarchia uralkodott, és bizonytalanná vált, hogy engedelmessé válnak-e bárki a parancsoknak. Már folytak az alvilági játékok, amint Déry Tibor novellafüzérének (1946) a címe jellemzi a történeteket. Budapestről november 21-től folyamatosan, ez után még november 29-én hajnalban a Józsefvárosi pályaudvarról, most már nem gyalog, hanem vonaton, marhavagonokban, és december elején, sőt, közepe táján ismét további transzportokat indítottak innen Ravensbrückbe, Mauthausenbe. A legutolsó csoportot december 22-én indították el Pestről, a Toloncházban őrzött 1200 foglyot, őket megint gyalogmenetben.”³¹

Érdemes felidézni egy civil deportált, akkor huszonegy éves nő emlékeit, aki napokon keresztül „sáncot ásott”, miután a nyilas belügyminisztérium parancsra jelentkezett a Mexikói-úton, a KISOK pályán. Onnan Gödöllő, majd Isaszeg határába hajtották sokszázad magával, majd innen újabb, több napos gyalogmenetben az Északi vasúti összekötő hidon át az óbudai téglagyárba. Végül a Bécsi úton elindították őket Hegyeshalom felé. Pilisvörösvár határában, miután nem bírta tovább a menetelést, leült az országút szélére, várva, hogy agyonlőjék. Szerencséjére egy jószívű magyar katona segítségével visszajutott az Aréna útra, a zsidóházba, ahonnan elindult. Másodszorra a nyilasok már innen hurcolták el Németországba, Bergen-Belsenbe. „Jött a parancs: a házban lakó fiatalok gyülekezzenek az udvaron hátizsákkal, kétnapi étellel, munkára visznek. Megint sorba állították a fegyveres, nyilas kísérők. Először egy Teleki téri házba vittek, itt töltöttük az éjszakát a lépcsóházban vagy a gangon, és nagyon fáztunk. Reggel elindultunk és én éreztem, hogy ki kellene lépnem a sorból. Megbújhattam volna egy hatalmas szemetesláda mögött, de nem mertem megtenni. A Józsefvárosi pályaudvarra vittek, és hatalmas ordítások közepette – a vasutasok ügybuzgó segítségével – vagonokba tereltek. 40 fő, egy kübli, ez volt a norma egy vagonra. Mint a háború után megtudtam, ez volt az utolsó transzport, én még elértem a csatlakozást.”³²

Arról, hogy november 21-e és december 3-a között pontosan hány munkaszolgálatost és polgári személyt vagoníroztak be és küldtek németországi koncentrációs táborokba a Józsefvárosi pályaudvarról, főként Bergen-Belsenbe, Saschenhausenbe vagy Buchenwaldba, illetve a nyugati határszélre, a „birodalmi védvonal”, másképpen a „Délkeleti Fal” (Südstwall) építkezésére, nem tudjuk pontosan. A Központi Szállítási Vezetőség fennmaradt irataiból, melyek a Hadtörténelmi Levéltárban tanulmányozhatók, nem derül ki, hogy a vasúti szerelvényekkel, melyeket fedőnevet viselő hadművelési szállítások részeként mozgattak, a szovjet hadsereg előrenyomulása miatt elrendelt kiürítést hajtották-e végre, vagy deportáltakat továbbítottak. (A kiürítést végző szállítványok a „Bálint” mozgás nevet viselték, de volt „Rákóczi” mozgás, „Brotmesser”,

„Küchemesser” és „Zuckerdoze” mozgás is, a Wehrmacht részéről. Mosonmagyaróvárról 1944. november 30-án csak annyit jegyeztek fel: „Németországba kilépett 4 szállítmány, 1 és 1/2 vonat.” Ugyanakkor Lévai Jenő Wallenberg könyvében arról olvashatunk, hogy a svéd diplomata még 1944. december 3-án is civil zsidó deportáltakkal zsúfolt szerelvényt látott a Kelenföldi pályaudvaron.

A Hegyeshalomba érkezett „halálmenetek” tagjait és a vasúton deportáltakat összesítette Lévai Jenő, a magyar holokauszt első történésze két könyvében (Zsidósors Magyarországon és Fekete könyv a magyar zsidóság szenvedéseiről), és tőle vette át az adatot Szita Szabolcs is. „1944. november 6-ától december 1-jéig (erről az időszakról áll rendelkezésre valamiféle számszerű kimutatás) 76 209 magyar zsidót (Ferenczy László adata) adtak át az SS-nek a határon, az útközben elpusztult százacról nincs pontos számadat. A későbbi deportálás számadata 4750 fő. Ezt a mindenéből kismiszett, kényszer-munkára és végső soron halálra ítélt fogolytömeget éppúgy feláldozták a kapituláció elodázásán mesterkedő Wehrmacht-stratégák és Szálasiék, akárcsak a tovább tűzbe vezetett német és magyar katonákat, a mind védtelenebb polgári lakosságot, a még fel nem szabadított magyar országrészt.”²³³

Annyit érdemes megjegyezni, hogy azoknak a zsidóknak, akiket egyenesen a német táborokba vittek, valamivel nagyobb esélyük volt a túlélésre, mint azoknak a sortársaiknak, akik Sopron, Kőszeg, Balf, Nagycenk, Hidegség és Fertőrákos környékén kötöttek ki. Onnan, ha túléltek az iszonyatos körülmények között végzett „árokásást”, végül szintén koncentrációs táborokba hajtották őket. Lévai Jenő a németeknek 1944. október 15-e után átadott zsidó munkaszolgálatosok számát 50 000-re becsüli, de ebben a számban benne vannak azok is, akiket Borból hajtottak a nyugati határszélre, illetve gyalog indítottak útba Budapestről a „halálmenetekben”.³⁴ (Radnóti Miklóst november 4-én vagy 9-én lőtték agyon Győr közelében, Abda határában.)

Braham is Lévaitól veszi át a deportáltak számát. „A munkaszolgálatosokat és az u.n. »védett« századokat a Józsefvárosi pályaudvaron vagonirozták be. Utóbbiakban csupa olyan ember volt, akik a semleges országok, főleg Svájc és Svédország menlevelével rendelkeztek. A bevagonírozás nagyjából azonos körülmények között ment végbe, mint a vidéki zsidóké. Becslések szerint kb. 50 000 zsidó munkaszolgálatost adtak át a németeknek.”²³⁵

Harsányi László becslése eltér Lévai Jenőétől. „Budapest részleges katonai kiürítése kapcsán 1944. november 28-án a Józsefvárosi pályaudvarról, 90-90 személyt szorítva be egy-egy leólmozott, mézsportól szennyezett vasúti tehervagonba. Csendőrfelügyelet mellett közel tizenötezer munkaszolgálatost (főleg a külszolgálatok adta mentesítő papírral rendelkezőkből álló »védett« századokat) indítottak útba Szálasiék Nyugat felé. A budapesti bevagonírozást rendőrtisztek, csendőrök, nyilas pártszolgálatosok és egy halálfejes német SS tiszt irányították.”²³⁶ Szita Szabolcs a józsefvárosi deportálásról más adatot közöl. „A november végi kiszállításokkal – Theodor Dannecker és Otto Hunsche SS Hauptsturmführerek valamint az Eichmann különítményével a végsőkig kollaboráló Ferenczy László csendőr alezredes révén – a németek további 17 800 munkaképes magyar zsidó férfihoz jutottak. Csak a svéd és a San Salvador-i »védettek« sikerült a követségeknek kimenteniük. A többieket Hegyeshalmon át Zurndorfba, az SS határon túli elosztópontjára szállították.”²³⁷

„Sáncásók” és „védett munkaszolgálatosok”

A „védett századok” deportálásának történetéről a *Haladás* című hetilapban György Endre írt beszámolót, alig egy évvel az események után. Megjelent a *Haladás* című hetilap 1945. október 27-i számában.

„Ötvenezer férfit hurcoltak el Pestről múlt év október 20-án

1944. október 20. Ködös, didergős, késő őszi reggel, keserves-kínosan eltöltött éjszaka után virradt ránk a csillagos házban. Már napok óta nem aludtunk. Féltünk, rettegtünk, vártuk azt a hajnali kardcsörtetést és ordenáré beszédet, amelynek ránk kellett köszönteni és amely ezen a kálváriás reggelen nem is maradt el. Előre kidolgozott »haditerv« szerint rajtaütöttek a háromezer budapesti bélyeges házon és elhajtották a férfiakat. (Néhány nappal később a nőket is.) A rendelkezés úgy szólt, hogy a férfiakat tizenhattól-hatvan, a nőket tizennyolctól-negyven éves korig hurcolják »köz munkára«. De a brigantik, akik rátörték a házakra, »elfelejtették« közölni a hivatalos rendelkezést, vagy kényelmesek voltak és el sem olvasták., esetleg nem is tudtak olvasni – az egyszerűség kedvéért elordították magukat: Minden férfi sorakozzék a földszinten! Férfivá avatták a tizennégy éves gyermekeket, és mint munkaképes férfit elcipelték magukkal a nyolcvan éves aggastyánt is. Nem volt kímélet! Két »halálfejes« karszalagú nyilas taknyos, két gyűrött, mocskos ruházatú zöld ifjú, kezében a rémületet keltő géppisztollyal jelent meg és sürgetett: »Gyerünk, gyerünk!« A rendőr asszisztált. Kapkodva, sebtiben, izgatottak készülődünk. Tíz-tizenöt perc időt adtak. Mihez fogjunk? Csomagoljunk, búcsúzzunk el a családunktól – talán egy életre – vagy tegyünk valami kétségbeesett mozdulatot, mely megvált a várható szenvedésektől és befejezi nyamorúságos létünket? Egészen Németországig üztek-hajtottak és mégis csak egy, legfőljebb három napra való élelmet engedélyeztek, hogy ezzel is azt a hitet keltsék: ide visznek csupán, ide a szomszédba. Amíg a kapu fel nem tárult és a karaván nem haladt és a szenvedések útján, csakugyan azt hihettük, egyedül a »mi« házunk lakóit indítják útnak. De az utcán végtelen processzióban jöttek meggyötört lelkű és idegzetű, halálsápadt férfiak, akiket mind egy irányba tereltek. Állig felfegyverzett nyilasok, akik a gomblyukukba és kézigránátot tűztek, kísérték, szidták és kergették a szomorú sereget. A részvétnek, együttérzésnek, sajnálkozásnak sehol semmi nyoma. A felheccelt utcanép kiköpött az üldözöttek előtt és jelképesen mutatta, hogy fognak bennünket felakasztani. A puskatus rögtön lesújtott arra, aki szánalomból egy-egy falat kenyeret nyújtott a sárga folttal megjelöltek valamelyikének. Ötvenezer budapesti férfit hajtottak, üztek el ezen a napon az otthonából. Félszázezer ember indult el a szenvedésbe, a haláléba. Végig Magyarországon, mindenütt verés, üldöztetés, husáng, csendőrszurony, puszkagolyó, kézigránát és éhkopp volt az osztályrésze. Kétnaponként löktek oda egy falat kenyeret, vagy egy tányér zupát. Erőltetett menetben, pihenés nélkül korbácsolták őket előre. Sietős volt, hogy a magyar polgárok és munkások: ügyvédek, orvosok, újságírók, kereskedők, tisztviselők, gyárosok, iparosok, alkalmazottak tíz és tízezernyi seregét, amely ezekre a halálmadarakra hagyta családját és otthonát, átdobják a határon. Mert a keselyűk aljas lelke csak akkor nyugodott meg. 1944. október 20-án betaszítottak a német halálkatlanba, ahonnan sebektől vérző, keshedt testtel, meggyötört lélekkel, csontvázzá aszottan, koravénhedten és csak nagyon kevesen tudtunk megmenekülni. Apánk, testvérünk, rokonunk, barátunk ott maradt. Most egy éve! Emlékezzünk és soha-soha ne feledjük!...”

Bár a cikk szerzője hiteles tanú, érthető módon összekeveri az eseményeket, pontatlanul emlékszik rájuk. A „zsidóházak” elleni nyilas rohamot, a munkaképes férfiaknak, majd a nőknek a főváros környéki erődítési munkákra való elhurcolását, majd a „halálmenetek” elindítását nem választja el a „védett munkaszolgálatos” századok vasúton történte deportálásától. Érthető, hogy a zűrzavar és fejetlenség, üvöltözés és ütlegek közepette cserbenhagyta az időérzéke. A megpróbáltatások egybefolytak, a nyilas terror elszenvetődiként napról napra, sőt óráról órára harcoltak a túlélésért. Az áldozatok minden hiteles

információtól meg voltak fosztva, ilyen viszonyok között nem lehetett „rálátásuk” arra, hogy pontosan mi is történik velük. Ismeretes, hogy a „sáncásók” egy részét öreik már vissza sem engedték „a csillagos házakba” aludni, hanem úgy, ahogy voltak, a sebtében magukhoz vett élelemmel, hiányos ruházatban Hegyeshalom felé hajtották. Útjuk az Északi összekötő vasúti hídon vezetett a csillaghegyi és az óbudai téglagyárba, ahol meteoszlopokba rendezték, és elindították őket. Mások néhány napig, esetleg egy hétig végeztek Pest környékén megerőltető fizikai munkát, statáriális kivégzések tanúi voltak, és öreik folyamatosan kifosztották és ütlegették őket. Egy részük néhány éjszakára még visszatérhetett a „zsidóházakba”, ezután kerültek bele végül a „halálmenetekbe”. És voltak olyan munkaképes korú civil csoportok is, akiket a nyilasok több napi, vagy heti „sáncásás” után végül a Józsefvárosi pályaudvarra, a vagonok felé hajtottak. A szerelvények innen több irányba tartottak. Egy részüket egyenesen németországi koncentrációs táborokba irányították. Más vonatok áthaladtak Hegyeshalmon, de utána a burgenlandi Zurndorf állomáson keresztül Kőszegre és Sopronba érkeztek. A deportált munkaszolgálatosoknak a nyugat-magyarországi városok határában a „birodalmi védvonalat (a „Délkeleti Falat”) kellett építeniük, iszonyú körülmények között. Ide tartottak, legalábbis elméletben, a „halálmenetek” tagjai is, mert kevesen értek oda az újabb szenvedések színhelyére.

A vasúton történő deportálás 1944. november 21-én kezdődött Pesten, előzményeit és lefolyását Szita Szabolcs is összefoglalja. „A bécsi országút drámái miatti tiltakozás november második felében mind hangsúlyosabbá vált. Egyes külföldi követségek – ideértve a pápai nunciaturát – bejelentésekkel, az embertelenséget nyíltan feltáró, ismételt jegyzékekkel fordultak a Szálasi-kormányhoz. Ezzel sikerült némi fordulatot elérniük: a miniszterelnök november 20-án kénytelen volt megtiltani a nők további gyalogoltatását és általában is utasítást adott a gyalogmenetek beszüntetésére.

Veesenmayer 21-én táviratban továbbította a birodalmi külügyminisztériumnak: a budapesti zsidók evakuálásában alapvető változás következett be. Szálasi tilalma a vagonok előteremtésének lehetetlensége folytán gyakorlatilag az elszállítás leállításával egyenlő. Egyébként a munkakötelezett budapesti zsidó nők java részét november 20-ig átadták a határon az SS-nek, ahonnan egyes csoportokat Dachau koncentrációs táborába, illetve melléktáborába, Ravensbrückbe, Spandauba és Oranienburg-Sachsenhausenba, másokat pedig a Birodalmi Védőállás Pozsony és a Dráva között létesített munkatáborába szállítottak. A kíséret munkaszolgálatos és a »munkaszolgálatra alkalmasnak talált« zsidó férfiak egyes csoportjait is Buchenwaldba és más koncentrációs táborokba szállították. Legtöbbjük azonban a Birodalmi Védőállás, másképpen Délkeleti Fal földmunkáihoz került.

A németek időközben felmérték a maradék zsidóságból a még »bevezethetőket«. Ide sorolták a birodalomba addig nem vezényelt honvédségi kíséret munkaszolgálatosokat, a nemzetközi védett gettóban menlevél nélkül vagy illegálisan tartózkodó zsidókat és a fővárosi általános gettó újbóli átfésülése során kiszűrhetőket. Minden megszerezhető munkaerőre szükségük volt, emiatt további nyomást gyakoroltak a magyar bábkormányra. Ribbentrop táviratban utasította Veesenmayert: nyomatékosan adja Szálasi értésére, hogy a technikai nehézségek ellenére erélyesen hajtsa végre a zsidók kitelepítését. »Szálásinak világosan be kell látnia, hogy minél több zsidót távolít el minél előbb Budapestről, annál jobban védhető a város.«

Veesenmayer nyomban jelentette Berlinnek, hogy Szálásival egyetértésre jutott az energikus folytatásban: a permanens átfésülésben, a Budapesten még fellelhető zsidó férfiak és munkaképes nők folyamatos összegyűjtésében, hogy »valódi politikai veszélyt már ne jelenthessenek«. Az ígért szállítás azonban nehézségekbe ütközött. A Weermacht

szükségein felüli vagonokkal Kurt Becher SS-Oberstrumbahnführer rendelkezett. Szerelvények tucatjaival rabolta a nemzeti vagyont, a Magyarországon leszerelt gépeket, felszereléseket, javakat és anyagokat »helyezte biztonságba«.

Ennek ellenére – miközben még vonszolódtak a keserves gyalogmenetek – a Judenkommandonak sikerült Bécsből néhány szerelvényre szert tennie. A követségi »védetteket«, a Budapestről még el nem szállított egyéb munkaszolgálatos századok túlnyomó részét megkaparintotta és nyugatra vezényeltette.

Az átadásra szánt századok parancsnokai november 26–27-én titkos parancsot kaptak. Összetartást rendeltek el és a »védettként« nyilvántartott 701 hadrendi jelzésű, valamint a még visszamaradt munkaszolgálatos századokat túlnyomórészt 29-én hajnalban a Józsefvárosi pályaudvaron bevagonirozták (60-70 ember jutott egy vagonba) és útnak indították a német határra. Köztük voltak a szellemi élet jelességei, mint Szerb Antal, Gelléri Andor Endre, Sárközi György, Halász Gábor, Tamássy (Wagner) György, számos újságíró, költő, színész, zenész és operaénekes. Legtöbbjük a nyomorúságban elpusztult.⁷³⁸

Ungváry Krisztián a Budapest védelmére tett katonai előkészületek nézőpontjából írja le a holokauszt utolsó fejezetét. „Az 1944. október 15-i kiugrás kudarca után a nyilasok azonnal hozzáláttak »a zsidókérdés végső megoldásához«. Zsidónak számító magyarok hivatalosan ekkor már csak Budapesten és a munkaszolgálatos alakulatoknál léteztek – a vidéki zsidóságot már előzőleg Németországba deportálták. Október 18-án Adolf Eichmann ismét megjelent Budapesten (korábban a deportálások szervezése miatt járt Magyarországon). A német utasításra még 1944. március 20-án létrehozott Zsidó Tanács közreműködésével rövidesen megszervezte a magyar zsidók ügyeivel foglalkozó Judendezernatot, és már az első nap megállapodott a kormánnyal 50 000 zsidó férfi átadásáról munkaszolgálatra. Az érintettek deportálását gyalogmenetben hajtották végre, mert ahogy a nyilas tisztviselők mondták: »a szállítóeszközök másra kellenek«.

Szálasi és vezérei számára – legalábbis lélektani értelemben – Magyarország »zsidótlanítása« mindennél, talán még a háború megnyerésénél is fontosabb volt. Csak ezzel magyarázhatók azok az intézkedések, melyek mindenféle rációt nélkülöztek, és csak az volt a céljuk, hogy megalázzák, az országból eltávolítsák és megsemmisítsék a zsidónak minősítetteket. Ez még néhány nyilas vezetőnek is feltűnhetett; a gyűlölet-inspirálta, embertelen intézkedések »világnézeti« indokoltságát ugyan eszükbe sem jutott kétségbe vonni, de önös érdekeikre tekintettel az adott körülmények között a hasznosságukat igen. Kemény Gábor nyilas külügyminiszter például felvetette, hogy »olyan gazdagok vagyunk, hogy napi 4 millió munkaórát nélkülözni tudunk?« A kormány többi tagja azonban még ezt is egy emberként lehurrogta.⁷³⁹

Komoróczy Géza könyvében az eddigiekhez nem sok újat mond. Figyelemre méltó viszont, hogy a Józsefvárosi pályaudvarról történő deportálás kezdetét viszonylag későre teszi, ugyanakkor, legalább hozzávetőlegesen, megjelöli az utolsó szerelvény indításának időpontját is: „November 29/30-tól a Józsefvárosi pályaudvarról tehervagonokban indították el a munkaszolgálatosokat a határtérségbe. A pályaudvar, a m. kir. északi államvasút fejpályaudvara, a Külső-Józsefváros külső peremén, a Teleki-tér közvetlen közelében, szinte kijáratú kapu lehetett a legszegényebb zsidó negyedből, jól kiszámítva választhaták ki bevagonirozási állomásul. A tehervonatok Kőszeg és Sopron környéke, Hegyeshalom – Bruck a.d. Leitha felé indultak, az *Südstwall* építéséhez. A Colombus utcai gyűjtőtábor december 3-án ürítették ki, az ott lévőknek még jutott egy vasúti szerelvény, de 11-én a Toloncház foglyait, mintegy 1200 főt, már csak gyalogmenetbe tudták besorolni.

December végén a Kassáról átdobott munkaszolgálatosok következtek, sokan voltak közöttük, akik korábban megjárták a keleti hadszínteret. Őket csak Budapest megkerülésével tudták elvinni a nyugati határszélre.⁴⁰

A svéd védettséggű munkaszolgálatosok megmentésére szervezett akcióról, Raoul Wallenberg közbenjárásáról Lévai Jenő könyvében részletes leírás olvasható, melyben korabeli dokumentumok is szerepelnek.⁴¹

38.

A deportálásra ítélt svéd munkaszolgálatosok megszabadítása

A legnehezebb problémák egyike volt a *munkaszolgálatosok ügye*, azok megmentése. Már ismertettük, hogy Wallenberg és általában véve a semleges államok követségeinek közbenjárására miképpen létesült a 701. számú idegengyűjtő század és hogy miképpen szabadultak meg október 15-e után egyes svéd védelem alatt álló munkaszolgálatosok és sáncások. Azok, akik továbbra is az Aréna-út 55. szám alatti zsidó templomban elhelyezett, fent említett gyűjtőszázad kötelékébe tartoztak, igyekeztek onnan természetesen kiszabadulni. Wallenberg érdekükben névjegyzéket terjesztett fel a honvédelmi miniszterhez, hangoztatva, hogy az illetők rövidesen repatriálásra kerülnek, és így a 152.730/elh. 42./1944. számú rendelet értelmében a követség rendelkezésére bocsátandók.

Sikerült is elérni, hogy a honvédelmi miniszter 155.090. sz. eln. 42/1944. rendelettel, amelyet vitéz Hibbey Gusztáv ezredes írt alá, intézkedik ebben az irányban. Már most – amikor november végén az összes munkaszolgálatosokat kiszolgáltatták a németeknek és a józsefvárosi pályaudvarról leplombált vagonokban deportálták – e rendeletre való támaszkodással Wallenberg a deportálás irányítójával, Ferenczy László csendőr alezredessel lépett érintkezésbe Wallenberg szokása szerint a megbeszélés eredményét lerögzítette. Az erről szóló két levél lényeges része így hangzik:

I.

Nagyságos vitéz és nemzetes Ferenczy László alezredes úrnak Budapest

Igen tisztelt alezredes úr!

Megbeszélésünk eredményét az alábbiakban foglalom össze:

1. Ön volt szíves intézkedni, hogy a Knézits-utcai laktanyából, a józsefvárosi pályaudvaron keresztül elszállított munkaszolgálatosok transzport-vezetőjénél, hogy a közöttük lévő svéd védettek visszaküldessenek Hegyeshalomról Budapestre, megfelelő kísérettel. Sajnos, visszatérésem után kaptam a jelentést, hogy a 11 munkaszolgálatoson kívül 8-10 úgynevezett sáncmunkás is van közöttük és még néhány személy, akikről nem tudtuk, hogy a Knézits-utcában vannak beosztva. Az a tiszteletteljes kérésünk, hogy oly értelmű távirat adassék fel, hogy tényleges védőútlevelel tulajdonosok és azok, akik azt állítják, hogy védőútlevelelük volt, de az megsemmisítettett, küldessenek vissza igazolás végett Hegyeshalomról Budapestre.

2. Megállapodtunk abban, hogy a Jókai-utcai svéd század elszállítása alkalmával, a holnapi napon a magunk részéről bizottságot küldünk ki a józsefvárosi pályaudvarra, magam és két követségi tisztviselő részvételével. Ez a bizottság meg fogja állapítani, hogy az elszállításra váró személyek közül kik a svéd útlevelel (Schutzpass, Prov. Pass) tulajdonosok, illetve kiknek volt ilyen útlevelelük. Az ilyen személyek igazolás után leszereltetnek s megfelelő kísérettel a Pozsonyi-úti védett házakba fognak kísértetni.

3. Ugyanez történik a többi gyűjtőhely elszállításánál is.

4. Ön volt szíves tudomásul venni, hogy a Svéd Királyi Követség különféle intézményeinél körülbelül 86 munkaszolgálatos van vezényelve. Ezek leszereltnek tekintendők és továbbra is a követségnél maradnak. E személyek beosztását és adatait megbeszélés szerint telefonon fogjuk közölni Gobbi százados úrral és Önt is bátor leszek majd erről értesíteni.

Midőn ismételten köszönetet mondunk alezredes Úr korrekt és az államközi megállapodásnak megfelelő elhatározásáért, fogadja igaz nagyrabecsülésem nyilvánítását.

Budapest, 1944. november 17.

R. Wallenberg s.k.

svéd. Kir. követségi titkár

II.

Nagyságos és nemzeti vitéz Ferenczy László alezredes úrnak *Budapest*

Mai külön levelem befejezése után közölték velem, hogy az Albrecht-laktanyában különféle más helyekről (légószázad, kórházak, mentők, stb.) elég jelentős számú svéd útlevelel rendelkező személyt kísértek be.

Tisztelettel kérem, hogy ezen munkaszolgálatosokkal szemben is, mai külön levelemben említett elvek alapján eljárni szíveskedjék. Kérem, méltóztassák velem közölni, hogy az igazoló bizottságok ezek igazolására hol és mikor állítsuk rendelkezésére.

Fogadja igaz nagyrabecsülésem nyilvánítását.

Budapest, 1944. november 27.

Raoul Wallenberg s.k.

svéd követségi titkár

E megállapodások alapján a követségen az összes svéd védett munkaszolgálatosok védőútleveleit Veres Tamással lefényképeztették és azokról fotókópiákat készítettek, amelyeket három könyvbe beköttek. Ezek a könyvek képezték a pályaudvaron a mentés alapját.

Wallenberg közismerten nem volt hajlandó egyéni kivételezési kérelmek teljesítésére, ő mindig igazságos kívánt lenni és csak az összesség érdekeit tartotta szem előtt. Éppen ezért a követségen dolgozó tisztviselők nehéz helyzetben voltak, amikor hozzátartozóikat és barátait kívánták megmenteni a fenyegető deportálás alól. Olyanokat, akiknek nem volt svéd védőlevelük. Ezt úgy oldották meg, hogy egy külön listát készítettek az ilyenekről és Wallenberggel közölték, ezek olyan „védettek”, akik részére ugyan még nincs kiállítva a Schutz-Pass, de „folyamatban” van. Wallenberg úgy tett, mintha elhinné, bár jól tudta, hogy ez is egy védő-kísérlet csupán. Ezer a listát a könyvek elejére kötötték be és Wallenberg a pályaudvaron hangos szóval kereste a vagonokból az ilyeneket. Számosan menekültek meg ily módon is.

Az egyébként alkalmi munkára kivezényelt munkaszolgálatosokat ekkor már néhány napon át bezárva tartották szállásukon, sőt, a svéd védett házakban hirdetések útján bevonulásra szólították fel az esetleg századon kívül tartózkodókat. Egy-két nap „együtt-tartás” után teljes szerelvénnyel „munkára” vonultatták ki még a lábadozókat is, november 28-án hajnalban.

A svéd század tábori csendőroktól körülfogva hajnali 4 órakor kimasírozott a józsefvárosi pályaudvarra. Nyomon követte őket kis autóján Wallenberg. A pályaudvaron –

amíg a különböző más semleges államok által védett munkaszolgálatosokat 60-80-asával bevagonírozták – Ferenczy személyesen vizsgálta át az egyenként a Schutz-Pass-szal a kezében jelentkező svéd védettek adatait, összehasonlítva azokat az előbb említett Schützling-Buch (eltűnési könyv) adataival. Egész napi harc után, miközben Wallenberg vagonról vagonra járt és igyekezett olyanokat is kiszabadítani, akik azt állították, hogy svéd védettek, de bármely okból pillanatnyilag nincs kezükben a védlevél – sok száz munkaszolgálatost tudott este visszavinni és a Tátra utcai követségi ház pincéjében biztonságba helyezni. E naptól fogva állandóan folyt ez a küzdelem a pályaudvarokon, nem egy esetben azonban sikertelenül, miután Ferenczy megelégedte a „zsidószabadítást”. Egy ízben géppisztollyal kergették el Wallenberget a vagonoktól. A pályaudvaron ugyanis megjelent SS Hauptsturmführer Dannecke, aki valamilyen okból rendkívül ellenséges érzülettel viseltetett éppen Wallenberggel szemben, és most is életveszélyesen megfenyegette. Dannecke volt egyébként az, aki heteken át igyekezett Wallenberget „autószerencsétlenség” előidézésével a mentés munkájából kikapcsolni. Arra készült, hogy hatalmas autójával Wallenberg egészen kis kocsiját valahol legázolja. Ezt a szándékát nem is titkolta és így kitudódott. Wallenberget régi ismerőse, Büchler Izsó tőzsdetanácsos és dr. Wilhelm Károly erre a veszélyre figyelmeztették is.

Wallenberg a munkaszolgálatosok megszabadítását igyekezett képekben is megörökíteni. Rendelkezésére fényképésze gépével kiment a józsefvárosi pályaudvarra. Az ott látottakról a következőképpen számolt be. A pályaudvart csendőrök láncja vette körül. Igazolványaim alapján nagy nehezen bejutottam. Szomorú kép fogadott. Deportálás! Ezrével álltak a különböző „védett” munkaszolgálatos századok. Egy részük már vagonba volt beszorítva, de még állandóan jöttek és jöttek az újabbak. Itt nyíltan fényképezni egyenlő lett volna az öngyilkossággal. Amíg Wallenberg a csendőrtisztekkel tárgyalt, zsebkésemmel felhasítottam nyaksálamat és a résen át kidugtam gépem lencséjét, magát a gépet pedig a sállal igyekeztem eltakarni. Sikerült is ily módon több képet készítenem, amelyek közül egy-kettő megmaradt, a legtöbb azonban egy keskeny mozifilmmel együtt az ostrom alatt elpusztult. Wallenberg a felvételeimet másnap már jelentésével együtt kijuttatta Svédországba.

Wallenberg ez alkalommal és a következő napokban sok száz munkaszolgálatos életét mentette meg. Egy alkalommal azonban, amikor követelte, hogy a már vagonba beszorított védetteit is engedjék ki, csendőr- és rendőrtisztek kijelentették, hogy ők nem illetékesek és egy addig általunk észre sem vett, a háttérben álló, de nyilván az egészet irányító SS-tisztre mutattak. Wallenberg azonnal hozzáfordult kérésével, a válasz röviden ennyi volt: „*Nein*”. Ezzel megpecsételődött a szerencsétlenek sorsa. A csendőrök tudomásul vették a választ és a vagonokat azonnal ledrótozták. Utasításra tették, de látszott, hogy örömmel, szívesen. A pályaudvarról visszafelé autón kísérték a deportálástól megmentett és védett házba menetelő munkaszolgálatos csoportot.

A Józsefvárosi teherpályaudvarról történő deportálást az ott bevagonírozott munkaszolgálatosok szempontjából részletesen leírja Tolnai László, 1947-ben megjelent visszaemlékezésében.⁴²

A szerző a kötet bevezetőjében név szerint felsorolja a 101/305 század halottait, az első, a második, a harmadik és a negyedik szakaszból, összesen 164 nevet. (A század legnevesebb, ma is ismert áldozata K. Havas Géza újságíró volt.) Tekintettel arra, hogy a század Kőszeg után Rohoncra, onnan pedig Mauthausenbe került, ahová 580 kilométeres (!) gyalogmenetet kényszerült megtenni, érthető, hogy szinte alig valaki maradt életben. A deportálásról, és annak közvetlen előzményeiről szóló leírást érdemes teljes egészében idézni.

„A kezdet...

Budapest, 1944 november. Nevünk: 101/305. Kisegítő Munkás Század. Létszámunk 450 ember. Körletünk a Váci-út 14. számú ház mozijának a földszinti helyisége. Századparancsnokunk Kovarcz Ernő főhadnagy, a nyilas Kovarcz Emil miniszter unokaöccse. Könyvemben nem akarok részletesen foglalkozni Kovarcz századparancsnok ténykedéseivel, őt már elvitték Oroszországba. Remélem, jól megérdemelt sorsát ott fejezi be. Csak annyit jegyzek meg róla: 1944 szeptemberében Óbudán, a Lajos utca 122-es szám alatt a zsidó templomban volt a körletünk, onnan októberben jöttünk át Pestre a Váci-út 14. szám alá; Kovarcz Ernő századparancsnok akkor azzal érvelt, hogy a változott helyzetre való tekintettel jobb, ha Pesten vagyunk: az átszállításért nekünk, munkaszolgálatosoknak 200 000 pengőt kellett lefizetnünk. Midőn már itt voltunk elszállásolva, november 25-én újabb 100 000 pengőt szedett tőlünk Kovarcz főhadnagy. Azt mondta: ha nem fizetünk, átszállítanak bennünket az Albrecht laktanyába és onnan deportálnak a németek.

Amidőn ez utóbbi összeget Kovarcz századparancsnok bevasalta rajtunk, már kezében volt az indulási parancs. A parancs szerint november 28-án kell indulnunk a Józsefvárosi pályaudvarról és átadnak a németeknek. Sajnos, mi erről nem tudtunk és elhittük Kovarcz meséjét. Ahhoz volt bátorsága, hogy még az utolsó napokban is kizsaroljunk tőlünk pénzt, erre a zsidó munkaszolgálatosok jók voltunk neki, *de hogy az érdekünkben tegyen is valamit* mint századparancsnok, ahhoz már nem volt lelke és jelleme.

1944 november 25-én, szombaton az Albrecht laktanyából a már meglévő keretlegénységünkhöz kaptunk újabb 10 keretlegényt és szombaton este már megerősített őrség vigyázott ránk. Nem tudtuk, mi lehet az oka? Vasárnap, november 26-án és hétfőn, november 27-én egész nap bent maradt a század a körletben. Az első eset volt, hogy munkára nem mentünk ki. Idegesek voltunk, nyugtalanok, tanakodtunk, hogy mi lehet ennek az oka? Az egész század nem megy munkára és a kapun sem lehet kijutni?

Mint ilyenkor már szokás, különböző hírek keringtek: elvisznek bennünket, nem visznek el, átmegy az egész század az Albrecht-laktanyába, tekintve, hogy pápai és svájci menlevele volt az egész századnak és így nem vihetnek ki bennünket. Természetesen ez mind találgatás volt. Az idegesség és a bizonytalanság uralkodott az egész századon. Közben láttuk, hogy Kovarcz Ernő századparancsnok az irodában az íróasztalából csomagolja el a dolgait. Ez még jobban kétségbe ejtett bennünket. Hozzájárul az idegességünkhöz és bizonytalanságunkhoz az a körülmény is, hogy a Váci út 12. és Váci út 16. számú házban, melyet – sajnos – csak feltételesen ismertek el pápai védett háznak, *a bajtársak majd felénekelnek a családját elhelyezve*. Azokkal sem tudtunk érintkezni, mert a századparancsnok úr jóvoltából nem lehetett senkinek sem kimenni a kapun.

Úgy emlékszem, mintha csak most történt volna: 1944 november 27-én este végre nyilatkozott Kovarcz Ernő századparancsnok úr. *Azt a kijelentést merte tenni, hogy itt maradunk és nem viszik el a századot*. El sem lehet képzelni azt az örömet, amit ez nekünk jelentett. Sajnos, már másnap bebizonyosodott, hogy Kovarcz Ernő századparancsnok úr szemérmetlenül *hazudott*. Félrevezette az egész századot. Egy pár bajtársammal együtt sikerült hétfőn, az utolsó este kijutni a kapun. Saját vacsoránkat átvittük a mellettünk lévő védett házba családjainknak. Jőmagam is itt értesültem Klein Laci bajtársamtól, aki ugyancsak eltűnt (az ő családját egy szobában lakott az én hozzátartozóimmal) a századparancsnokom kijelentéséről. Este 8 órakor, mikor elköszöntem a családomtól, megnyugodva tértem vissza szőke ismét a körletbe. Ha én akkor azt tudom, sok bajtársammal együtt, hogy Kovarcz Ernő századparancsnok *aljasul hazudott, de sokan nem mentünk volna akkor már vissza a körletbe!* Amerre lehetett volna, megszöktünk és elbújtunk vol-

na. Akkor most könyvemben *sokkal kevesebb halott bajtársról* kellene megemlékeznem. Nagyon soknak nem kellett volna a *kálváriát végigszenvedni Kőszegtől Mauthausenig*. Ezt Kovarcz Ernő századparancsnok úrnak köszönhetjük, aki csak *addig volt gerinces és jellemes ember*, amíg a súlyos pénzeket kizsarolta belőlünk. Amikor ígérését kellett volna beváltani, a leghitványabbul és legbecstelenebbül minden lelkiismeret furdalás nélkül *adott át bennünket* a magyar tábori csendőrségnek és az ott lévő német parancsnoknak.

1944 november 28, kedd reggel. Rendes ébresztés, mint máskor. Reggelihez sorakozó és utána megint nem csinálunk semmit. Nincs kivonulás, nem megyünk dolgozni? Az idő múlik és egyszer csak jön a hír 7-fél 8 tájban reggel, hogy *a nyilasok bementek a szomszédos védett házakba. Hozzátartozóink már mind lent sorakoznak az udvarban*. Viszik őket ismeretlen helyre. Képzeljék el, olvasóim, hogy mit éreztünk mi akkor? Mi sem tudtuk, hogy mi lesz velünk! Ugyanakkor a mellettünk lévő két házban sorakoznak apáink, anyáink, feleségeink, menyasszonyaink, gyermekeink, testvéreink és a többi sok-sok hozzátartozóink. *Cipelik el őket a nyilas banditák*. Mi pedig ott állunk tehetetlenül dobogó és reszkető szívvel. Ki nem mehettünk, egy utolsó Istenhözadót sem mondhattunk nekik. És nem áll módunkban kétségbeejtő helyzetükön segíteni, vagy velük együtt elmenni. Ezeket az átélt órákat, ezt a kétségbeesést, tanácstalanságot és tehetetlenségünket nem tudom és nem is lehet szavakban kifejezni. De az óra nem áll meg, az idő megy tovább! Következik a század sorakozása ebédhez. Az utolsó ebédünkhöz, amit Pesten a körletünkben kaptunk.

Az ebédet még el sem fogyasztottuk (nem is volt életkedvünk és a délelőtti események hatása alatt ennünk), a csajkánk elmosogatásához sem volt időnk. Bejött a szolgálattelvő őrmester a keretlegénység kíséretében és kiadta a századparancsnoknak az utasítását: *azonnal csomagolni: fél órán belül indul a század*. Most tört ki a pánik, a kétségbeesés és az elkeseredés. Délelőtt a családjainkat szedték össze és hurcolták el a nyilasok, most meg bennünket sorakoztatnak! Gyorsan, mielőbb csomagolni és sorakozni: ez a századparancsnok utasítása. Mit tehattunk más: a parancsot végrehajtottuk. Összeszedtük és összedobáltuk útra készen hátizsákunkat, kenyérszákunkat, pokrócainkat. Amihez még volt időnk, azt összekeresgeltük. Amit gondoltuk, hogy nehéz és felesleges, otthagytuk a körletben. Felszerelve csomagjainkkal Kovarcz Ernő századparancsnok vezénylete mellett felsorakoztunk kinn az utcán. Utolsó sóhajunk és gondolatunk a védett házakban lévő hozzátartozóinkhoz szállott. Ott azonban a kapuk le voltak zárva. Kívül-belül nyilas őrség állott és így már nem láthattuk Kedveseinket. Ötösével felzárkóztunk. A keretlegénység szuronyos puskával vigyázott ránk. Kovarcz Ernő századparancsnok úr *kiadta a parancsot* és a szomorú 101/305-ös Kisegítő (Légo) Munkás Század összetörten, fájó és *nehéz szívvel elindult* a parancsra. A század útiránya a Ferdinánd-hídon át az akkori Aréna-út felé haladt. Akkor még abban reménykedtünk, hogy az Albrecht-laktanyába visznek bennünket. Nincs semmi baj, gondoltuk. Azonban a Szinyei Merse utcához érve, a század éle ott bekanyarodott. Tovább meneteltünk az Andrassy-út irányába, majd Lövvölde-tér, Rottenbiller utca, Fiumei-út és onnan a végállomáshoz, a Józsefvárosi pályaudvarhoz. Útközben egy pár bátor Bajtárs, akinek volt megfelelő hamis irata és volt hová szöknie, megszökött. Ezeknek a szerencsés bajtársaknak részben megadta a sors, hogy életben is maradhattak.

Mire kiértünk a pályaudvarra, már tudtuk, hogy elvesztünk, végünk van. Ott állt már a hosszú teherszerelvény, minden vagon előtt két-két *kakastollas csendőr szuronyos puskával és egy német katonatiszt*. A német tiszt azután darabszám átvett bennünket. Nem volt névsorolvasás, a századnévsort sem kérték. Így Kovarcz századparancsnok annyi embert adhatott volna át, amennyi a pályaudvaron megjelent. Nem kellett volna még a megszö-

kött bajtársakat is összefogdosni. Engedhetett volna bennünket, ki merre tud, menjen, de hát ő becsületes és jó ember volt! *Hiány nélkül akarta a századját a vágóhidra engedni!?* Akinek svéd és spanyol menlevele volt, az az ott lévő magyar rendőrtiszt és a konzulátus kiküldöttjének a felhívására kiléphetett. (Dr. Hirsch Zoltán, Lichter testvérek, dr. Ofner László, Weisz II. László.) Ezek a szerencsés bajtársak vissza is maradtak és életben is vannak. Minket leszámoltak és Kovarcz Ernő *századparancsnok átadott bennünket* az ott lévő német tisztnek. Ezzel, mint aki *jól* végezte dolgát, tisztelegett az átvevő német parancsnoknak és a századhoz egy szót sem szólva (mint ahogy ezt 6 hónapon át tette, sohasem volt a századjához egy szava sem), sarkon fordult és kíséretével együtt visszament. Ő már megtette minden emberi kötelességét. Pénzünket (amit családjainktól vontunk meg) kicsalta, hazug félrevezetésével a századját átadta a német parancsnokságnak. Otthon a körletben a G.H.-raktár tele volt kenyérral. Ládaszámra a marmalad, zsír, margarin, stb. Minket azonban elengedett és átadott *egy darab kenyér és egy falat ennyivaló nélkül. Ez volt a mi századparancsnokunk: Kovarcz Ernő főhadnagy úr!*

Az előttünk álló hosszú szerelvény tele volt már más századbeli Bajtársakkal. Már másodszer leszámoltak bennünket és kiadták a parancsot a vagonba való beszálláshoz. A kisebb vagonokba 70-en szálltak be. És a többi bajtársammal egy úgynevezett nagyobb vagonba kerültem. Ebbe 90 embernek kellett beszállni. Kiadták a parancsot, hogy minden vagonban legyen egy vagonparancsnok. Aki felel a vagonokban lévő létszáért. Miután beszálltunk, a vagon ajtaját becsukták és a *magyar csendőrség leolmoztta*. Ezzel megkezdődött a szomorú utunk és kálváriánk az akkor még ismeretlen végállomás: *Kőszeg* felé.

Körülbelül még egy órát állt a szerelvény a pályaudvaron. Még más századok is jöttek és azokat is besúfolták (Albrecht-laktanyából, Windsor-panzióból, Leipziger gyárból, Újpestről a Dugonics utcából és más helyekről). Azt hiszem, úgy este hét óra felé indultunk el. Sajnos igen sokan az utolsó útkjára: a szenvedések útjára.

Kedden, 1944 november 28-án délután hét óra felé indult el a hosszú szerelvény a zsúfolásig megrakott munkatáborosokkal, illetve akkor már deportált zsidókkal. Mentünk és csak december 3-án, *vasárnap reggel 8-9 órára érkeztünk meg Kőszegre*. Hogy kit szenvedtünk ezen a hat napon keresztül a roskadásig megtömött vagonokban, azt szavakkal leírni nem lehet. A vagonok tele voltak hátizsákokkal, bőröndökkel, ládákkal, kenyeres zsákokkal, pokrócokkal. Felváltva ültünk és álltunk, mert csak annyi hely volt, hogy felváltva tudtunk valahogy egymásnak helyet szorítani. Még a vagon ablakait is lezárták. Levegőt alig kaptunk. Az éjszakát sötétben virrasztottuk át, mert világítani nem volt szabad. A szűk hely miatt egymást lökdöstük és tapostuk. Még állni is alig tudtunk, olyan kevés hely volt a vagonban. Egymást majd agyon tapostuk a sötétben. Ha valamelyik hátizsákot vagy bőröndöt sikerült felakasztani, az menet közben leesett és ráesett a Bajtársak fejére. Lárma, kiabálás, jajveszékélés következett. Ha valahol megállt a szerelvény, akkor a bennünket kísérő csendőrség bezörgetett a vagonba: ha nem maradunk csendben, belénk lönek.

A vagonok belseje természetesen nem volt kitarítva. Tele téglá- és mészdarabokkal. Szalmát nem kaptunk, hideg volt és irgalmatlanul fáztunk. Nem tudtunk lefeküdni vagy leülni, nem volt hely. Ilyen előzmények és körülmények között utaztunk már harmadik napja? minden élelem nélkül. A bizonyos emberi dolgainkat sem engedték már harmadik napja elvégezni. Napközben kicsit felmelegedett az idő, a vagonokban rossz volt a levegő. Szükségletünket benn a kocsiban voltunk kénytelenek elintézni. Már nem voltunk képesek visszatartani. Lopva néha leengedtük az ablakvédő táblákat és szellőztettünk. Mindnyájan szomjasak voltunk, az éhségről nem is beszélve. Vízet sem kaptunk, hiába kértünk és könyörgöttünk a csendőröknek. Így döcögött a szerelvény körülbelül 15 000 munkaszolgálatossal.²⁷⁴³

Gyanútlan áldozatok

Tolnai László visszaemlékezése magyarázatot ad arra, hogyan deportálhatták a németek, a magyar hatóságokkal együttműködve 1944. április 16-tól július 10-ig alig három hónap leforgása alatt mintegy 430 000 zsidót Magyarországról. Ez a civil tömeg tájékozatlan volt, nem tudta elképzelni, milyen sors vár rá. Nem jutottak el hozzá hírek arról, mi történt a zsidókkal Lengyelországban, a Szovjetunió németek által megszállt területein. Magyarországon 1944. március 19-ig, bár jogfosztott állapotban, súlyos diszkrimináció közepette, a szélsőjobbal antiszemita uszításának kitéve, de biztonságban éltek a magyar állampolgárságú zsidók, az állam nem fenyegette sem az életüket, sem pedig a vagyonukat. A zsidók együttműködtek hatóságokkal, nem tudták elképzelni, hogy őket, a lojális polgárokat az államhatalom „belső ellenségnek” tekinti. Bízta a hatóságban, nem tételeztek fel róla az elpusztításokra irányuló gonosz szándékot. Igaz, az ellenállásra, de még az elrejtőzésre sem volt lehetőségük. A magyar állam ezt a helyzetet kihasználva csalta csapdába a vidéki zsidóságot, szolgáltatotta ki Eichmann deportáló „specialistáinak”, és az SS hóhérainak.

1944 novemberében, amikor Pest előterében folytak a harcok a Wehrmacht és a Vörös Hadsereg között, lényegében ugyanez a forgatókönyv ismétlődött meg, annak ellenére, hogy időközben öt hónap telt el, és addigra a nemzetközi közvélemény már értesült a holokausztról, a svájci, az angol, és az amerikai lapokban már megjelentek cikkek a kelet-európai zsidók elpusztításáról. De ezek az információk csak szűk körhöz jutottak el, a budapesti zsidók 1944 novemberében még nem értesültek róla. Szinte ugyanolyan elszigeteltek és tájékozatlanok voltak, mint a vidékiek májusban. Pedig Tolnai László százada, a nyilasok által csapdába csalt és a németeknek kiszolgáltatott munkaszolgálatosok egy része megfordult a keleti fronton, és a saját szemével láthatta, mi történt az ottani zsidókkal. Ennek ellenére a 101/305-ös Kisegítő Munkás Század tagjai az utolsó pillanatokig bíztak a századparancsnokukban, Kovarcz Ernő főhadnagyban, holott tudták róla, hogy annak a hírhedt Kovarcz Emilnek az unokaöccse, akit Szálasi Ferenc a „nemzet totális mozgósításának miniszterévé” nevezett ki. Miért nem lázadtak fel, vagy legalább szöktek tömegesen a munkaszolgálatosok a Váci úti moziból kialakított körletből?

A *Világ* című napilap 1945. június 10-i számában „Hogyan »lopták ki« Magyarországról a védett századok munkaszolgálatosait?” címmel, „Vizsgálat indul a szemlének hirdett deportálás ügyében” alcímmel hosszabb cikk jelent ugyanarról az akcióról, melynek Tolnai László százada is áldozatul esett.

„Sok ezer embert érdeklő ügyben indít most nyomozást az illetékes hatóság. Meg akarják állapítani, kinek az utasítására és milyen körülmények között lopták ki külföldre az elmúlt év őszén az úgynevezett »védett« századok munkaszolgálatosait.

Amint emlékezetes, 1944 októberében, amikor a harctéri helyzet egyre válságosabbá vált, német követelésre elhatározták, hogy a munkaszolgálatosokat a Dunántúlra, részben pedig a német határra szállítják. Általános intézkedést azonban erre vonatkozóan nem mertek hozni, mert ekkor már érvényben voltak az úgynevezett védőútlevelek és a nyilas kormány nem mert ujjat húzni a semleges államokkal. A honvédelmi minisztérium úgy intézkedett, hogy a munkásszázadokból ki kell válogatni azokat, akiknek valamilyen védettségük van, azokat külön, úgynevezett védett századokba kell tömöríteni és ezek a századok mentesek lesznek az elszállítás alól.

Az intézkedés egyik része meg is valósult. Budapesten felállították az idegen állampolgárokat gyűjtő századokat, és ezekbe beosztott munkaszolgálatosok azonban csak rövid ideig örülhettek látszólagos kivételezettségüknek. Egy részük közben a körülményekhez képest igen kielégítő beosztáshoz jutott: az egyes semleges követések egész csoportokat

igényeltek ki követségi munka elvégzésére. Ilyen beosztást kapott a svéd és a portugál védettek egy része is.

Ekkor következett be az a rejtélyes eset, amelynek kulisszatitkait most akarják tisztázni. Az illetékes követségek november végén a honvédelmi minisztériumtól átiratot kaptak, amely közölte, hogy a kivezényelt munkaszolgálatosoknak átmenetileg századukhoz kell bevonulniuk. A követségek vezetői interveniáltak az ügyben és az intézkedés hatálytalánítását kérték, amikor pedig egyenes választ nem sikerült kapniok, a munkaszolgálatosok parancsnokához, Gobbi századoshoz fordultak. Gobbi ekkor közölte, hogy az intézkedésen változtatni nincs módjában, azonban az egész ügynek nincs jelentősége, hiszen a munkaszolgálatosoknak csak rövid szemlén kell megjeleniük, és utána ismét elfoglalhatják régi beosztásukat a követségek mellett. Hogy ez így van, arra a becsületszavát adta.

A fölvilágosítások alapján a semleges követségek vezetői úgy rendelkeztek, hogy felesleges bonyodalmak elkerülése végett a szóban forgó munkaszolgálatosok vonuljanak be századaikhoz és vegyenek részt a kitűzött szemlén. Ez meg is történt. Két nappal a bevonulás után hajnalban riadót fújtak a századoknál, majd kiadták az indulási parancsot. November 28-án történt ez, egy hétfői napon, amelyen egyébként az úgynevezett védett házak a vasárnap este megjelent rendelkezés értelmében huszonnégy óra tartamára zárva maradtak.

Csakhamar kiderült, hogy a szemle mit jelentett. A munkaszolgálatos századokat hosszú sorban terelték a Józsefvárosi teherpályaudvar felé. Ott bevagonirozták őket – 70-80 ember került egy vagonba –, majd elhurcolták őket Hegyeshalom felé.

Ami ezután történt, arról csak következtetni lehet annak az egy-két szerencsés embernek az elbeszéléséből, akinek sikerült a »szemléről« megszöknie. A szerelvények Hegyeshalomnál áthaladtak a határon, majd visszakanyarodtak a győr-sopron-ebenfurti vonalon és Sopronban kirakodtak. Balfon és Fertőrákoson helyezték el a munkaszolgálatosok ezreit, akik azután ott fantasztikus körülmények között, minden ruhájuktól és értéküktől megfosztva végeztek erődítési munkát. Az orosz hadsereg közeledtével azután áttolták őket a határon, mindazokat, akik még életben maradtak a nélkülözések és a járványok után. Sorsukról máig nincs megbízható hír.

Az illetékes hatóságok nyomozása most arra irányul, ki adta ki ezt a példátlanul aljas és kétszínű rendelkezést és hogyan lehetséges az, hogy a szemle megtartásának verzióját Gobbi százados becsületszavával megerősítette. Annál kevésbé világos az ügy, mert Gobbi az esetet megelőző hónapok alatt számos alkalommal bebizonyította méltányos és emberséges álláspontját a munkaszolgálatosokkal kapcsolatban.”

Ungváry Krisztián is felhívja a figyelmet a Budapest ostroma című könyvében arra, hogy a viszonylag kevés számú nyilas milyen nagy zsidó tömegeket terrorizált. „Egy kormánytisztviselő bevallotta Carl Lutz svájci diplomatának, hogy egész Budapesten csak 4000 a felfegyverzett nyilasok száma. 4000 ember nem terrorizálhatott volna normális körülmények között egymilliót. Európában, Magyarországtól nyugatra, sehol másutt nem fordult elő, hogy a formaságokkal nem törődve, a nyilvánosság szeme láttára tömegesen kivégeztek volna embereket pusztán származásukért. A Szovjetunió területén is csak eléinte került ilyen esetekre sor, pedig ott a lakosság sokkal jobban meg volt félemlítve, és ezért aligha lépett volna fel a kivégzések ellen.”²⁴⁴

1944 októberétől kezdve szörnyű, valóban példátlan helyzet alakult ki Budapesten. Az intenzív antiszemita propaganda teljes erkölcsi benuátlást és zavart idézett elő, amit a nyilasok cinikus módon kihasználtak. A tömeglélektani katasztrófához hozzájárult az ostrompszichózis is, mely a történelem során számos helyen (pl. Párizsban 1792-ben vagy 1870–71-ben) irracionális reakciókat és a kegyetlen vérengzéseket idézett elő.

Igaza volt-e a kevésszámú cionista ellenállónak, akiket kétségek fogtak el a kiszolgáltatott zsidó tömegeket látva, hogy van-e értelme a mentőakcióknak? „Jesztyó volt látni, hogyan megy háromszáz ember a halálba, csupán két rendőr kíséri őket, és mégsem mer egyik sem kiszökni a sorból. Érdemes-e egyáltalán kínlódni ezek miatt a gyávák miatt? Vajon érdemes-e? Újra és újra föltettük magunknak ezeket a kérdéseket. Újra és újra visszatértek a Vadász utcai vitákban, felvetődtek az órákon keresztül folyó reménytelen tárgyalások során, ránk támadtak minden levélből, amit társainktól kaptunk külföldről, mert nem tudtak megérteni minket. Időnként nagyon nehezünkre esett, hogy ugyanazzal az odaadással folytatásuk, de aki egyszer ebbe belekezdett, nem teheti, hogy ne folytassa. Gyűlöltük saját népünk polgárságát, de éppen emiatt mindent megtettünk, hogy megmentjük őket. Magunkban el-tökéltük, eljön majd a nap, amikor az ifjúságot elszakítjuk tőlük, és magunk vezetjük a jövő felé”, írta a Hasomér Hacair egyik földalatti harcosa, Friedl Rafi.⁴⁵

A tájékozottság, és az elszántság azonban ezekben a tragikus hetekben sem volt elegendő az eredményes szökéshez. (A fegyveres ellenálláshoz még kevésbé.) A Józsefvárosi pályaudvarra tartó gyalogmenetből akkor lehetett kilépni, és elrejtőzni, ha ennek megvoltak az előfeltételei. „Ütközben egy pár bátor Bajtárs, akinek volt megfelelő hamis irata és volt hová szöknie, megszökött”, írta Tolnai László. Ezt tette Priester Sándor, az apám is, aki munkaszolgálatosként megjárta a keleti frontot. Ott egyértelművé vált a számára, hogy csak akkor élheti túl a háborút, ha minél előbb átkerül a szovjet csapatok által elfoglalt területre. De ezzel a felismeréssel sem ment volna semmire, ha egy Ukrajnában szerzett sebesüléssel nem hozzák fel Budapestre, és nem tudja felvenni a kapcsolatot a feleségével. Október 13-án szökött meg a Tattersaalból, azután, hogy anyám búvóhelyet talált neki.

Somlyó György Rámpa című, 1981 és 1983 között írt regényében dolgozta fel mindazt, amit ebben az időben átélt Budapesten. Az akkor huszonnégy éves Somlyót Wallenberg mentette meg attól, hogy a Józsefvárosi pályaudvarról deportálják. A regény tükrözi a mérhetetlen zavarodottságot, erkölcsi bénultságot, ami a magyar társadalmat, és az annak szerves részét alkotó, diszkriminált budapesti zsidóságot ezekben a hetekben, hónapokban eltöltötte.

Egy rendkívül művelt, politikailag tájékozott, huszonnégy éves, zsidónak minősített fiatalember sodródott tehetetlenül az eseményekkel. Érthető módon gyűlölte Hitlert, ugyanakkor nem volt képes felmérni, mi történik a közvetlen környezetében. A szubjektív hangvételű, és az idősíkokat állandóan váltogató szöveg felidézi a terézvárosi Jókai utcában elhelyezett, „svéd védettség alatt álló” munkaszolgálatos századot, melynek a klasszikusok kötetait magával hurcoló író a tagja volt. Ez a Budapesten állomásozó alakulat 1944 nyara óta viszonylagos biztonságot nyújtott a tagjainak. Somlyó még október 15-e után sem volt biztos abban, hogy ha megszökik onnan, amire volt lehetősége, nem teszi-e ki magát nagyobb veszélynek. A „svédek” ekkor még néhány napig „vezényelve” voltak, különböző munkákat végeztek a főváros különböző pontjain, például ott, ahol egy ideig Somlyó is dolgozott, a Központi Honvéd Ágyraktárban. Itt nem ellenőrizték különösebben a munkaszolgálatosokat. Somlyó ebben az időszakban „próbaszökött” hajtott végre, három napig nem ment vissza a Jókai utcába éjszakára, és a parancsnoka nem is kerestette. November 27-én azonban megérkezett hozzá is az üzenet, hogy a parancsnok „összetartást” rendelt el, mindenkinek be kell vonulnia a körletbe. Még az utcán észrevetve, hogy csendőrök állnak a kapu előtt, és bár lett volna lehetősége, hogy továbbmenjen, valami megmagyarázhatatlan érzéstől hajtva besétált a csapdába. Beszélt egy társával, akit előző nap az utcán nyilas suhancok annyira megverték, hogy eltörték az állát. Majd egy társától svéd menlevelet kapott, aminek rovatait maga töltötte ki. Nem tudta, hogy fel tudja-e használni, mégis ennek köszönhette az életét. Századát fegyveres kísérettel a

Józsefvárosi pályaudvarra hajtották, hogy ott bevagonírozzák. Somlyó szerencséjére a feltűnően elegáns, fehér selyemsálát és Eden-kalapot viselő Wallenberg hitelesnek fogadta el a nála lévő követségi papírt, és elintézte, hogy ne szálljon fel a vagonba, mely a nyugati határszélre, és minden valószínűség szerint a halálba vitte volna. Somlyó azt is leírja, hogy Wallenberg kis amerikai Studebaker autóján a Pozsonyi út 39. számú házba, a „védett gettóba” kísérte a megmentetteket, végig a Nagykörúton. Persze, ezzel csak átmeneti, igaz, sorsdöntő haladékot kapott. Életét rövid időn belül újra veszélybe sodorta a nyilasok terrorja, és már másnap menekülnie kellett az újlipótvárosi „védett házból”. Somlyó ezután átszökött Budára, ahol különböző vakmerő kalandokat élt át, és nem utolsósorban nőismerősei segítségével élte túl az ostromot.

A regényben a Józsefvárosi pályaudvar állandóan jelen lévő, de részletesen sehol sem ábrázolt helyszín, illetve motívum. Wallenberg alakja csak egy-egy villanásra tűnik fel. Más megőrzött emlékképek is visszatérnek: a vagonba felszálló társak, vagy a macskakövek között nőtt elszáradt fű. Egy kisfiú, aki lábában ételt hoz vagonba zárt apjának, amit a csendőr meglepő módon megenged, és a gyerek búcsúzóul megcsókolja egy férfi ujját. A zaklatott, önmagába állandóan visszatérő, de végig feszült szöveg azt a lelkiállapotot tükrözi, melyben a mindennapi túlélésért folytatott harcban is már befásulnak az emberek, beletörődnek a végzetükbe. És hogy az életkedvüket ilyen viszonyok között is fenntartsák valahogy, irodalmi művek, műalkotások és emlékek felidézésével rekonstruálják maguknak azt a normális életet, aminek a visszatérésben reménykednek.

A „svéd védett munkaszolgálatosok” jelentős része Somlyóhoz, vagy a végül 1944 májusában Borba küldött, de addig viszonylag tűrhető helyeken szolgáló Radnóti Miklóshoz hasonlóan nem járt a keleti fronton, csak a belföldön szerzett tapasztalataiból indult ki. Nem ismerhették a nácik (és a nyilasok) valódi természetét, gyilkos népiértő szándékait. Nem úgy, mint Vas István, a harmadik jelentős költő, aki Ukrajnában teljesített több részletben munkaszolgálatot, és közben szörnyű dolgokat látott és élt át. (Nem véletlen, hogy amikor újra és újra behívták, kétszer is öngyilkosságot kísérelt meg.) Vas István írta 1944 tavaszán, Ugyanaz című versében:

„Én pedig várom, hogy jön-e a tatár,
Ki megment az SS-től,
S nem bánt, ha hull a bomba, bár
az én Budapestem füstöl.”

Másként gondolkodtak azok, akik csak a magyarországi munkaszolgálatot élték át. Ilyen volt Radnóti Miklós, aki a Nem tudhatom című versében végsőkéig azonosult a szövetséges légierő által bombázott szülőhazájával. „Svéd védett” volt Szerb Antal, Somlyó György, Halász Gábor, Sárközi György, Gelléri Andor Endre, Pap Károly és az írók, művészek közül mások is. Ők azért is voltak védtelenek és kiszolgáltatottak, mert az utolsó pillanatig azonosultak az egyre gyilkosabbá váló, az életükre törő rendszerrel.

Somlyó Györgyhez hasonlóan a zsidó munkaszolgálatosok többsége még 1944. november végén sem fogta fel, hogy szülőhazájuk kormánya „belső ellenségnek” tekinti őket, és a magyar állam a fizikai megsemmisítésüket készíti elő. Elhitték, hogy bár súlyos negatív diszkriminációt szenvednek el, szörnyű viszonyok között, de ez csak átmeneti jellegű. Hitték, hogy csak azokban a háborús megpróbáltatásokban osztoznak, mint a magyarok többsége, akikkel természetes szolidaritást vállaltak. Így élte át a vele történeteket a Somlyónál nagyobb költő, az Abdánál agyonlőtt munkaszolgálatos, Radnóti Miklós is. Ez az erkölcsileg feltétlenül tiszteltre méltó, ugyanakkor az adott viszonyok között önpusztító világszemlélet, más tényezők mellett, számos művész és irodalmár végzetéhez járult hozzá a holokauszt utolsó időszakában.

JEGYZETEK

- 1 A Magyarország és a hitleri Németország tartományát alkotó Ausztria határvidékén végrehajtott tömeggyilkosság-sorozatát Szita Szabolcs dolgozta fel részletesen *Halálérod – A munkaszolgálat és a hadimunka történetéhez 1944–45 című könyvében* (Kossuth, 1989).
- 2 Pilinyi Péter: *Józsefváros története 1849–1896*. Budapest, 1998, 68. o.
- 3 *Pesti Napló*, 1863. VIII. 26.
- 4 *Central Blatt*, No. 18. II. évf.
- 5 *Pesti Hírlap*, 1867. IV. 5. Újdonságok.
- 6 Pilinyi Péter: i. m. 69. o.
- 7 Idézi Miklós Imre: *A magyar vasutasság oknyomozó története*. Budapest, 1937, Kapisztrán nyomda Vác, 490. o.
- 8 *A Magyar Államvasutak első pályaudvara, 1867*. Szerk.: Fehér Lászlóné. Írta: Koltai Györgyné, a Közlekedési Múzeum tudományos főmunkatársa, valamint Bokros Gyula, Hernádi Márton, Juhász Csaba. Budapest, 1992, MÁV Budapest Józsefváros Állomásfőnökség, 37. o.
- 9 Magyar vasutak a II. világháború éveiben. A visszaemlékezések alapján összeállította: Lovas Gyula. /*Vasúthistória Könyvek/* MÁV Rt. Kiadása, Budapest, 1966, 294–295. o.
- 10 Hadtörténelmi levéltár, Personalia fond Adreánszky hagyaték 232 d. A m. kir csendőrség jelentései, 1944. június 28.
- 11 Lásd erről Koltai Györgyné: *A Magyar Államvasutak első pályaudvara, 1867*. Budapest, 1993, 36–38. o.
- 12 *Infóvilág* – hírportál 2011-09-11 12:00 – Kulcsár László: Megakadályozta a Józsefvárosi pályaudvar fölröbbantását – Embermentés nem létező egység bélyegzőjével – A hadnagy meg a többiek. (Az írás 1994-ben jelent meg először az azóta megszűnt *Mai Nap* című délutáni napilapban.)
- 13 Kádár Gábor – Vági Zoltán: *A végső döntés*. Berlin, Budapest, Birkenau 1944. Budapest, 2013, Jaffa Kiadó, 207–208. o.
- 14 Szita Szabolcs: *A zsidók üldöztetése Budapesten, 1944–1945*. Holocaust füzetek, 1994/4. 30. o.
- 15 Lásd: *A Wilhelmstrasse és Magyarország*. Német diplomáciai iratok Magyarországról, 1933–1944. Budapest, 1968, Kossuth, 904. o.
- 16 Idézi Randolph L. Braham, *A népirtás politikája*, Belvárosi Könyvkiadó, 1997, II. köt. 912. o.
- 17 *A Wilhelmstrasse és Magyarország...*, 907. o.
- 18 Kádár-Vági: i. m. 244. o.
- 19 Idézi R. L. Braham: *A népirtás politikája*, II. köt. 923. o.
- 20 MOL-K63-1944-43-13.129. Idézi: Karsai László: Szálasi Ferenc. Politikai életrajz. (Kézirat.)
- 21 R.L. Braham: *The Destruction of Hungarian Jewry* Doc. N. 389, 390. Idézi Karsai: i. m.: 337. o.
- 22 Kádár-Vági: i. m. 226. o.
- 23 Kádár-Vági: i. m. 211. o.
- 24 Ungváry Krisztián: *Budapest ostroma*. Bp., 2001, Corvina, 34. o.
- 25 *A Wilhelmstrasse és Magyarország...*, 912. o.
- 26 MOL-K63-1944-43-13.039. Idézi Karsai, 342. o.
- 27 MOL-K63-1944-43 13.147. Idézi Karsai, 342. o.
- 28 MOL-K707-2-1944-13.169. Idézi Karsai, 342. o.
- 29 Lévai Jenő: *A pesti gettó*. Bp., 1946, Officina, 31–32. o.
- 30 Ferenczy László (Felsővisó, 1898. március 9. – Bp. 1946. május 31.) csendőr alezredes. 1921-től szolgál a csendőrségnél, 1929-től vitéz. 1934-től a gyulai szárny parancsnoka, 1938 novemberétől a debreceni csendőrség nyomozó alosztályának parancsnoka, 1939. február 15-től a debreceni szárny parancsnoka, 1940. november 4-től a kassai csendőrkerület nyomozó alosztályának parancsnoka, 1942. július 10-től a csendőrség Központi Nyomozó alosztályán előadó. 1941-ben és 1942-ben, mint a kassai csendőrnemzet alosztály parancsnoka a szlovák határon átszökött zsidókat kitoloncoltatta, kiszolgáltatta ezzel őket a szlovák Hlinka-gárdának vagy a német Gestapónak. A német megszállás után, 1944. március 28-tól Faragho Gábor a német biztonsági rendőrség és a magyar csendőri erők között zsidó ügyekért felelős összekötő tisztnek nevezi ki. Szorosan együttműködött Adolf Eichmann-nal és stábjával, valamint Endre Lászlóval, a Belügyminisztérium adminisztratív ügyekért felelős államtitkárával. Jelentés a szerepe a vidéki zsidóság deportálásának megszervezésében. 1944 júniusában Sztójay Dömét tájékoztatta arról, mi történik az Auschwitzba deportált zsidókkal. Lakatos Géza kormányzása idején az országban, elsősorban a fővárosban még élő zsidók vidéki gyűjtőtáborokba történő koncentrállását készíti elő. A nyilas uralom idején a Belügyminisztérium zsidóügyi szakértője. A magyar csendőrség összekötő tisztje a német biztonsági rendőrség (RSHA) felé, állandó kapcsolatban áll a Sondereinsatzkommando-val. Utasította a csendőrséget, a rendőrséget és a közigazgatási hatóságokat az ország zsidó lakosságának gettókba gyűjtésére, majd németországi megsemmisítő táborokba való hurcolására. A felállított gettókat országszerte meg is szemlélte, és „eseményjelentést” ír róluk. Vajna Gábor nyilas belügyminiszter 1944. október 17-től a zsidóügyek teljes jogkörű intézőjévé nevezte ki, személyesen jelen volt a deportálás során a Józsefvárosi pályaudvaron, valószínűleg a segédtisztjével, Lullay Leó László csendőr századossal együtt. Az amerikaiak 1946 januárjában a Szálasi-kormány tagjaival együtt Ferenczyt is kiadták a magyar hatóságoknak. Az, hogy ennek a tömeggyilkosnak mennyire aljas és kétszínű volt a viselkedése, kiderül Szirmai Rezső Fasiszta lelkek című, először 1946-ban megjelent könyvéből. A

- pszichoanalitikus a börtönben, már Budapesten beszélgetett vele. Ferenczy a németeket, Endrét és Bakyt okolta a deportálásokért, és érdemeket tulajdonított magának azért, hogy a munkaszolgálatosokat nem szolgáltatták ki Eichmann-nak. Azt állította, hogy még Horthyval szemben is védelmezte őket. Szirmai megjegyzi: Ferenczy azok közé tartozott, akik nemcsak „egoisztikus, önmagukat féltő okok miatt passzívan túrték az eseményeket, de ösztönviláguk mélyén volt valami, ami akarta ezeket az eseményeket és azonosította magát azokkal, akik cselekedtek”. A Budapesti Népbíróság felelősnek találta a zsidósággal szemben elkövetett bűntettekért. Mindezen cselekményeiért 1946. április 9-én az Nb. XVIII937/1946/7. számú ítéletével Ferenczy Lászlót halálra ítélte, kivégezték.
- 31 Frojimovics Kinga, Komoróczy Géza, Pusztai Viktória és Strbik Andrea: A zsidó Budapest. Bp., 1995, Városháza – MTA Judaisztikai Kutatócsoport, II. köt. 539–540. o.
- 32 Katona Lászlóné, Weisz Klára: Emlékeim. (Kézirat.) Klári néni, a nagynéném emlékezését videóra rögzítették a Sorsok Háza Múzeum részére.
- 33 Szita Szabolcs: Halálérőd – A munkaszolgálat és a hadimunka történetéhez. Bp., 1989, Kossuth Könyvkiadó, 89. o.
- 34 Lévai Jenő: Fekete könyv a magyar zsidóság szenvedéseiről. Bp., 1946, Officina, 275. o.
- 35 R. L. Braham: A népiertás politikája, i. m., I. köt. 349–350. o.
- 36 Harsányi László: A kőszegi zsidók. Budapest, 1974, MIOK.
- 37 Szita Szabolcs: A zsidók üldöztetése Budapesten, 1944–1945. Holocaust füzetek 1994/4. 39. o.
- 38 Uo.
- 39 Ungváry Krisztián: Budapest ostroma. Bp., 2001, Corvina, 229. o.
- 40 Komoróczy Géza: A zsidók története Magyarországon. Bp., 2012, Kalligram, II. köt. 822. o.
- 41 Lévai Jenő: Raoul Wallenberg regényes élete, hősi küzdelmei, rejtélyes eltűnésének titka. Első kiadás: Magyar Téka, Budapest, 1948. 135–140. o.
- 42 Tolnai László: Kőszegi végállomás, Budapest, 1947, Vörösváry Kiadóvállalat, 19–23. o.
- 43 Tolnai László: Kőszegi végállomás, 19–23. o.
- 44 Ungváry Krisztián: i. m. 232. o.
- 45 Idézi Ávihu Ronén: Harc az életért. Cionista ellenállás Budapesten – 1944. Bp., 1998, Belvárosi Könyvkiadó, 223. o.

